

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЗАПОРІЗЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

ФАКУЛЬТЕТ СОЦІАЛЬНОЇ ПЕДАГОГІКИ ТА ПСИХОЛОГІЇ КАФЕДРА
ПСИХОЛОГІЇ

КВАЛІФІКАЦІЙНА РОБОТА МАГІСТРА

**на тему: « ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ СТАТЕВО-РОЛЬОВОЇ
ІДЕНТИФІКАЦІЇ ДІТЕЙ ІЗ НЕПОВНИХ СІМЕЙ»**

Виконала: студентка II курсу,
групи 8.0539-1з
спеціальності: 053 Психологія
освітньої програми: 053 Психологія
Четверик Ілона Мирославівна
Керівник: к. психолог. н., доцент
психології Поплавська А.П.
Рецензент: завідувач кафедри п., к.
психолог., н., доцент, Губа Наталія
Олександрівна

Запоріжжя

2020

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЗАПОРІЗЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

Факультет соціальної педагогіки та психології
Кафедра психології
Рівень вищої освіти магістр
Спеціальність 053 Психологія
Освітня програма 053 Психологія
Спеціалізація 916 організаційна психологія

ЗАТВЕРДЖУЮ

Завідувач кафедри _____
« _____ » _____ 20 ____ року

З А В Д А Н Н Я
НА КВАЛІФІКАЦІЙНУ РОБОТУ СТУДЕНТЦІ
Четверик Ілони Мирославівни

1. Тема роботи Психологічні особливості статево-рольової ідентифікації дітей із неповних сімей

керівник роботи Поплавська А.П. к.психол.н., доцент кафедри психології

затверджені наказом ЗНУ від «14» липня 2020 року № 4031-с

2. Строк подання студентом роботи _____

3. Вихідні дані до роботи аналіз психолого-педагогічної літератури

4. Зміст розрахунково-пояснювальної записки (перелік питань, які потрібно розробити) проаналізувати теоретичні аспекти вивчення статево-рольової ідентифікації дітей із повних та неповних сімей у науковій літературі; визначити відмінності у засвоєнні статево-рольових моделей у дітей із неповних родин, від дітей із повних родин, емпірично дослідити вплив неповної родини на статево-рольову ідентичність дітей

5. Перелік графічного матеріалу (з точним зазначенням обов'язкових креслень) 1 рисунок, 4 таблиці, 2 додатки

6. Консультанти розділів роботи

Розділ	Прізвище, ініціали та посада Консультанта	Підпис, дата	
		завдання я видав	завдання прийняв
Вступ	Поплавська А.П., доцент		
Розділ 1	Поплавська А.П., доцент		
Розділ 2	Поплавська А.П., доцент		
Розділ 3	Поплавська А.П., доцент		
Висновки	Поплавська А.П., доцент		

1 Дата видачі завдання _____

КАЛЕНДАРНИЙ ПЛАН

№ з/п	Назва етапів кваліфікаційної роботи	Строк виконання етапів роботи	Примітка
1	Збір та систематизація матеріалу	січень-березень 2020 р.	Виконано
2	Робота над вступом	березень 2020 р.	Виконано
3	Робота над першим розділом	квітень-травень 2020 р.	Виконано
4	Робота над другим розділом	вересень-жовтень 2020 р.	Виконано
5	Написання висновків	жовтень 2020 р.	Виконано
6	Передзахист	листопад 2020 р.	Виконано
7	Нормоконтроль	листопад 2020 р.	Виконано

Студент _____ І.М Четверик

Керівник роботи _____ А.П Поплавська

Нормоконтроль пройдено

Нормоконтролер _____ О.М. Грединарова

РЕФЕРАТ

Кваліфікаційна робота магістра: 94 сторінки, 4 таблиці, 1 діаграма, 54 джерела, 2 додатки.

Об'єкт дослідження – статево-рольова ідентифікація дітей (підлітків) із неповних сімей

Предмет дослідження – соціально-психологічні чинники становлення статево-рольової ідентифікації підлітків з повних та неповних сімей.

Мета роботи – Дослідження полягає у визначенні ролі соціально-психологічних чинників та гендерних аспектів, шляхів оптимізації їх впливу на становлення статево-рольової ідентифікації дітей. Дослідити наявність або відсутність відмінностей у формуванні статево-рольової поведінки у дітей із повних та неповних сімей.

Гіпотеза: статево-рольова ідентифікація в повній родині більш успішна, ніж у неповній.

Методи та методики дослідження: теоретичні: теоретико-методологічний аналіз, класифікація та систематизація наукових джерел, порівняння й узагальнення даних досліджень; емпіричні: спостереження, тестування.

Наукова новизна полягає в обґрунтуванні комплексу психодіагностичних методик, застосуванні його у констатувальному експерименті у підлітковому віці у неповній сім'ї та кількісному та якісному аналізі отриманих результатів.

Галузь використання: навчально-виховні заклади, позашкільні навчальні заклади для дітей, загальноосвітні школи.

КЛЮЧОВІ СЛОВА: СТАТЬ; ІДЕНТИФІКАЦІЯ; СІМ 'Я; РОЛЬОВА МОДЕЛЬ; ПІДЛІТКИ; ДІТИ;

SUMMARY

Qualification work Chetveryk IM. Psychological features of gender-role identification of children from single-parent families

Qualification work consists of an introduction, 3 chapters, conclusion, references (54 items), 2 appendices. The volume of work is 94 pages, 88 - the main text. There are 4 tables, 1 diagram,

The object of the study is the gender-role identification of children (adolescents) from single-parent families

The subject of the research is socio-psychological factors of formation of gender-role identification of adolescents from complete and incomplete families.

Purpose and tasks:

- The study is to determine the role of socio-psychological factors and gender aspects, ways to optimize their impact on the formation of gender-role identification of children.

- Investigate the presence or absence of differences in the formation of gender-role behavior in children from complete and incomplete families.

The qualification work contains a theoretical description and describes an experimental study of differences in gender-role identification of children from complete and incomplete families.

Chapter 1 "Study of gender role identification in children" presents a theoretical analysis of the literature on gender psychology, as well as analyzes the stages of formation of gender psychology in history.

Chapter 2 "Psychological features of children from single-parent families"

Peculiarities and differences in the acquisition of sexual roles by children from complete and incomplete families are considered and analyzed "

Chapter 3 "Analysis of the results of the study of psychological features of gender role identification in children" Using the method of Kuhn Mayportland and drawing "Draw a man" there were differences in the development of gender role

models by children of complete and incomplete families. The influence of gender attitudes on gender-role identification of children is determined. Exercises for identification and correction in the assimilation of gender role models in children are offered.

Key words: sex; identification; family; role model; teenagers; children

ЗМІСТ

ВСТУП.....	6
РОЗДІЛ 1. ДОСЛІДЖЕННЯ СТАТЕВО-РОЛЬОВОЇ ІДЕНТИФІКАЦІЇ У ДІТЕЙ.....	9
1.1.Сучасний стан дослідження статево-рольової ідентифікації у науці.....	9
1.2. Психологічні чинники формування статево-рольових установок у дітей.....	21
РОЗДІЛ 2. ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ДІТЕЙ ІЗ НЕПОВНИХ СІМЕЙ.....	38
2.1.Вплив сімейного становища на статево рольову ідентифікацію дитини.....	38
2.2.Психологічні особливості статево-рольової ідентифікації у дітей із неповних сімей.....	50
РОЗДІЛ 3. АНАЛІЗ РЕЗУЛЬТАТІВ ДОСЛІДЖЕННЯ ПСИХОЛОГІЧНИ ОСОБЛИВОСТЕЙ СТАТЕВО-РОЛЬОВОЇ ІДЕНТИФІКАЦІЇ У ДІТЕЙ.....	60
3.1. Емпіричне дослідження.....	60
3.2.Аналіз та інтерпретація результатів дослідження.....	62
ВИСНОВКИ.....	85
СПИСОКВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	90
ДОДАТКИ.....	95

ВСТУП

Актуальність роботи. Сучасний етап розвитку суспільства характеризується суттєвими змінами у системі статево-рольових відносин, внаслідок чого, з одного боку, відкриваються можливості для їх оптимізації, а з другого – виникає ризик порушень формування статево-рольової ідентичності у підростаючого покоління. Статево-рольове самовизначення особистості, що, по суті, являє собою процес, за допомогою якого відбувається формування уявлень про свій «Я-образ» як носія чоловічих або жіночих соціальних ролей, зумовлене соціально-культурною ситуацією.

Сучасна сім'я потерпає від серйозних змін: народження дітей не завжди відбувається в шлюбі, кожен другий шлюб закінчується розлученням, зменшилась чисельність родин. І дитині доводиться зростати в неповній сім'ї, діти не бачать які повинні бути відносини між чоловіком і жінкою. Викривлення статево-рольової структури сім'ї відбивається на статево-рольовому розвитку дітей. Тому ця тема має дуже актуальне значення.

Існуючі зміни в системі статево-рольових відносин часто супроводжуються негативними наслідками, що відбивається на сімейних стосунках і поглиблює проблему неповних сімей. Враховуючи вплив оточення й статево-рольових стереотипів на психіку дітей, сім'ю як одну з найбільш значних оптимальних сфер виховання треба розглядати як важливу детермінанту статево-рольової ідентифікації підлітків. Виконуючи певну роль у соціалізації дитини, родина має великі можливості для формування збалансованої рольової моделі особистості

Вибраний для дослідження підлітковий вік – це час, коли суб'єкт прагне розширити й уточнити зміст свого „Я”. Цей віковий період є важливим етапом становлення статево-рольової ідентичності, бо саме у цьому віці відбувається активне усвідомлення суті своїх ставлень до інших людей та самого себе, розширюється й уточнюється статево самовизначення. Саме у підлітковому

віці, як підкреслюється науковцями, відбувається становлення статево-рольової ідентичності, яка є внутрішнім переживанням своєї статевої належності, набуттям гендерної ролі й уподібненням до неї, своєрідною єдністю статево-рольового образу.

Важливим чинником, що визначає статево-рольову ідентифікацію дитини, є наслідування системи ролей, яка ефективно реалізується членами сім'ї і адекватно сприймається оточенням. Мова йде про частково механічне наслідування поведінки батьків з подальшою інтеріоризацією сприйнятих ролей. Для нормального перебігу даного процесу необхідно наявність обох батьків, а неповна сім'я цього забезпечити не встані.

Залишається відкритим питання впливу неповної сім'ї на розвиток статево-рольової ідентичності дітей у підлітковому віці. Отже, все вищесказане обумовило вибір теми магістерської роботи.

Об'єкт дослідження – статево-рольова ідентифікація дітей(підлітків) із неповних сімей

Предмет дослідження – соціально-психологічні чинники становлення статево-рольової ідентифікації підлітків з повних та неповних сімей.

Мета та завдання:

- Дослідження полягає у визначенні ролі соціально-психологічних чинників та гендерних аспектів, шляхів оптимізації їх впливу на становлення статево-рольової ідентифікації дітей.

- Дослідити наявність або відсутність відмінностей у формуванні статево-рольової поведінки у дітей із повних та неповних сімей.

Гіпотеза дослідження: статево-рольова ідентифікація в повній родині більш успішна, ніж у неповній.

Методи та методики дослідження:

1. Рисунковий тест «Намалюй людину»
2. Методика Куна Макпартленда «Хто я»

Наукова новизна: Теоретичне значення дослідження полягає в конкретизації семантики поняття «статево-рольова ідентичність», визначенні

детермінант становлення та розвитку статево-рольової ідентичності у підлітковому віці у неповній сім'ї.

Галузь використання: навчально-виховні заклади, позашкільні навчальні заклади для дітей, загальноосвітні школи.

Теоретичну основу дослідження склали:

Кікінежді О.М. «Гендерна ідентичність в онтогенезі особистості :

монографія «/ О.М. Кікінежді. – 2011

Іванцова А. К. «Про роботу з проблемними сім'ями» / А.К. Іванцова //

Виховання школяра. – 2013

О.В. Щотка « Гендерна психологія: навч. Посіб». . – Ніжин: Видавець ПП Лисенко М.М., 2019

Структура кваліфікаційної роботи магістра. Складається зі вступу, трьох розділів, висновків до розділів, загальних висновків, списку використаних джерел з 53 найменувань та додатків на 9 сторінках. Загальний обсяг основного тексту 88 сторінок. Робота містить 4 таблиці та 1 діаграму.

РОЗДІЛ 1

ДОСЛІДЖЕННЯ СТАТЕВО-РОЛЬОВОЇ ІДЕНТИФІКАЦІЇ У ДІТЕЙ

1.1. Стан дослідження статево рольової ідентичності у сучасній науці

Сучасні дослідження статевої ідентичності вказують на складний характер цього особистісного утворення. Воно, розглядається, перед усім, як усвідомлення та переживання індивідом позиції «Я», відносно деяких еталонів статі. Набуття індивідом психологічної і як статево-рольової соціалізації. Треба зазначити, що це дуже важливо для поведінкових властивостей, характерних для жінок або чоловіків, визначають складний процес, пов'язаний із оволодінням певною гендерною роллю або моделлю поведінки, який традиційно асоціюється з жіночою або чоловічою соціальною функцією.

Проблемне поле статево-рольової ідентифікації особистості у вимірах дорослішання широко представлене у науковому доробку як вітчизняних (Ю.Є.Альошина, А.С.Волович, Т.В.Говорун, О.М.Кікінежді, І.С.Клецина, І.С.Кон, І.В.Романов, Т.І.Юферева та ін.), так і зарубіжних (S.Vem, A.Eagly, R.Hartley, R.Helmreich, M.Jinn, G.Spanier, J.Spense & etc.) дослідників. Методологічний контент аналізу проблеми ідентичності особистості (О.Є.Блінова, М.Й.Боришевський, М.В.Заковоротна, О.М.Крилов, Л.М.Путілова, Н.І.Сарджвеладзе, Т.М.Титаренко, Л.Б.Шнейдер та ін.; G.Breakwell, E.Erikson, E.Fromm, E.Goffman, J.Habermas, E.Marcia, G.Mead, H.Tajfel, J.Turner & etc.) дозволяє виділити два семантичних поля інтерпретації даного поняття: як організацію життєвого досвіду особистості в індивідуальну его-структуру («безперервність самопереживання індивіда», «внутрішня рівність із собою») і як форму узгодження (адаптації) внутрішнього образу «Я» і зовнішніх умов життєдіяльності людини в соціокультурному просторі,

інтеграцію індивідуальної тотожності з певними соціальними групами [Еріксон].

Актуалізація ідентичності відображує значимість суб'єктивних механізмів психічної активності особистості (Л.Б.Шнейдер). Інтеграція в особистісному профілі его-ідентичності і соціальної ідентичності (моделювання соціально-психологічного конструкта поля суб'єктивних сценаріїв) забезпечує ефективність життєвих сценаріїв особистості на стадії дорослішання [5;61].

Підлітковий вік відзначений у психології як найбільш критичний період онтогенезу (Н.М.Толстих; Д.І.Фельдштейн; Д.Б.Ельконін), пов'язаний з якісною перебудовою в сфері самосвідомості. Цій проблемі присвячені дослідження багатьох закордонних і вітчизняних психологів (Л.І.Божович; М.Кле; І.С.Кон; О.М.Леонтьєв; Н.Н.Толстих; Ф.Райє, Х.Ремшмидт, Д.І.Фельдштейн, Е.Еріксон), якими відзначається значна зміна в розвитку самосвідомості в підлітків. Вивчено різні аспекти статевої ідентичності з погляду виконання ними психологічних і соціальних функцій (В.С.Агеев), формування уявлень про маскуліність та фемініність, як одна з умов підготовки до сімейного життя (В.Є.Каган; Т.І.Юферева), порівняльно-культурні дослідження мужності-жіночності (В.Є.Каган), специфіка присвоєння соціальних норм дітям різної статі (Б.І.Хасан, Ю.О.Тюменєва).

Важливе місце в дослідженнях відводиться вивченню особливостей становлення статевої ідентичності у дітей, що залишилися без обох, або, одного з батьків (В.С.Мухіна; А.М.Прихожан, Н.М.Толстих; Т.І.Юферева). Дослідниками виділялися різні аспекти цієї проблеми: порушення умов формування статевої ідентичності у дітей в умовах депривації, що приводять до обмеженої орієнтації на стать, до викривленого емоційно-оцінювального відношення до тіла (С.Б.Данілюк); спрощення, недиференційованих статевоїх уявлень і невідповідність поведінкового репертуару традиційним моделям статевої ідентичності у старших підлітків, що виховуються в умовах депривації (Н.М.Кригіна); залежність розвитку самоприйняття від процесу

ідентифікації з іншими людьми у дітей в сімейній ситуації розвитку й в умовах дитячого будинку (Н.К.Радіна).

Статеворольова ідентичність беззаперечно визнається науковою спільнотою, як вагома складова особистісного пошуку самототожності у період дорослішання і тлумачиться як внутрішня динамічна структура, що інтегрує окремі сторони особистості, пов'язані з усвідомленням і переживанням себе як представника певної статі, у єдине ціле без втрати їх своєрідності [4, 39–40].

Засвоєння стеворольових моделей поведінки (зокрема – формування нормативних образів фемінності і маскуліності) здійснюється в контексті суб'єктогенезу відповідно до прийнятих у певній культурі стеворольових стандартів (типових зразків (моделей), усталених, емоційно забарвлених уявлень (переконань) щодо поведінки і рис характеру чоловіків і жінок).

Становлення психології гендерної поведінки пройшло декілька етапів, зміна яких обумовлена розвитком теорії та методології гендерних досліджень:

Перший етап (1894-1936) пов'язаний із дослідженнями стевих відмінностей у психологічних властивостях. Особлива увага була прикута до з'ясування реальних відмінностей в інтелектуальних здібностях чоловіків та жінок.

Другий етап (1936-1954) відповідає дослідженням маскуліності-фемінності, як глобальних рис особистості. На цьому етапі стева ідентичність розумілася як результат ідентифікації з нормами фемінності чи маскуліності, прийнятими у суспільстві. Були розроблені психологічні шкали для вимірювання маскуліності та фемінності. Оцінка сформованості засвідчувала адаптованість особистості.

На третьому етапі (1954-1982) дослідження стосувалися типів гендерної ідентичності. У цей час фемінність та маскуліність розглядаються як різні виміри гендерної ідентичності, що базуються на емоційності та інструментальності. Були розроблені опитувальники для вивчення типів гендерної ідентичності, наприклад, стеворольовий опитувальник С.Бем.

Четвертий етап (1982- і донині) за своєю суттю є дослідженнями гендеру як соціальної категорії. У цей час відбувається усвідомлення того, що гендер – це багатогранна конструкція, яку неможливо оцінити за одиничними параметрами.

Історія психології гендерної поведінки в Україні розпочинається у 90-ті роки минулого століття під впливом розвитку досліджень на Заході. Важливими передумовами розвитку гендерної психології в Україні була поява в радянські часи (70-ті роки) низки галузей психології: психології статі, психології статевих відмінностей, психології сім'ї та сімейних взаємин.

Слід сказати, щобільшість праць, пов'язаних із проблематикою статево-рольових моделей в радянській психології, мали біодетерміністський характер. Однак, маємо відмітити важливі результати щодо вивчення формування психологічної статі людини в онтогенезі школи психології Б.Ананьєва. Завдяки цим дослідженням утверджується термін «відмінності, пов'язані зі статтю». Він визнав динаміку і нерозривність категорій статі і віку. [2, 96]

Логіку розвитку гендерної психології в Україні можна представити так:

1. Кінець XIX – початок XX ст. – дослідження психологічних особливостей чоловіків і жінок.

2. 1920-1930 рр. – педологічні дослідження (П.Блонський), ототожнення статі з сексуальністю.

3. 1960-1980 рр. – дослідження гендерних відмінностей в школі Б.Ананьєва.

4. З 1990 рр. до сьогодні – вивчення гендерних відмінностей, що не зумовлені біологічною основою. Серед психологів пострадянського простору, окремо, слід відзначити Т.Бендас, І.Кльоцину, які видали перші підручники з гендерної психології, узагальнивши велику кількість наявного матеріалу в цій галузі. З українських психологів помітний внесок був зроблений І.Бондаревською, Т.Говорун, Л.Заграй, С.Іванченко, О.Кікінежді, Т.Титаренко, які досліджували різні аспекти гендерного досвіду та гендерної ідентичності.

Аналіз сучасної наукової літератури з проблем статевої самосвідомості показав розмаїтність підходів до рішення питань про структуру самосвідомості і її компонентів (І.І.Чеснокова, В.С.Мухіна, В.Є.Каган). Виділення декількох рівнів у статевій ідентифікації дозволяє розглядати її як структуру, що представляє собою складне й динамічне особистісне утворення.

Найрозповсюдженішими є такі основні теорії формування гендерної ролі:

1. Психодинамічна теорія - розглядає передусім динаміку психічної діяльності (Фрейд, Фішер, Грюнберг). За цією теорією, малюки від народження наділені потенціалом сексуальної енергії — лібідо. На початку ця енергія цілком монолітна і може бути спрямована будь-куди. У зв'язку з цим З. Фрейд твердив, що малюки “поліморфно перверсивні”. Поступово лібідо локалізується в різних ерогенних зонах тіла і врешті-решт — у ділянці статевих органів. Відповідно до цього існує три стадії гендерного розвитку дитини:

- діти не усвідомлюють статевих відмінностей;
- діти (у віці 2 р.) починають помічати, що хлопчики і дівчатка відрізняються одне від одного;
- на цій стадії дитина оцінює всіх людей з точки зору їхньої статевої належності і поступово знаходить свій шлях до чоловічої і жіночої ідентичності

2. Теорія зумовлювання і соціального наслідання. Уявлення про чоловічу і жіночу гендерні ролі формуються в рамках кожної культури, а потім засвоюються дітьми в процесі їхньої інтеграції в систему соціальних стосунків з батьками, однолітками та оточуючими людьми. При цьому діти відіграють активну роль у цьому динамічному процесі і частково впливають на формування власних гендерних уявлень. Провідним соціально-психологічним механізмом статевої ідентифікації є імітація.

3. Теорія когнітивного розвитку, яка виникла в рамках теорії соціального наслідання, підкреслює, що людина сприймає оточуючих людей і оцінює своє спілкування з ними через призму гендерних уявлень. Оригінальною особливістю цієї теорії є припущення про те, що у дитини вже є в наявності базова система чоловічих чи жіночих цінностей і в процесі свого розвитку у

зв'язку з бажанням володіти маскулініними чи фемінініними якостями, дитина свідомо обирає в якості моделей для наслідування певних чоловіків чи жінок, хлопчиків чи дівчаток.

4. Гуманістично-екзистенціальна теорія. Концептуальні принципи цієї теорії (К. Роджерс, А. Маслоу) дають змогу зіставити світ чоловіків та жінок з погляду самоактуалізації (Я-актуалізації) статей у різних сферах діяльності. Відомо, що переважна більшість жінок недостатньо реалізована в професійній, громадській діяльності, оскільки їхній вибір часто диктується зовнішніми обставинами, а не прагненням до самовираження, самореалізації.

5. Теорія біхевіоризму (поведінкова школа), яка розглядає поведінку людини як систему закріплених стимул-реактивних зв'язків, що формують типову чоловічу або жіночу поведінку. Цю теорію називають ще теорією статевої типізації.

6. Теорія соціальних ролей (А. Іглі) проголошує, що ряд гендерних відмінностей є продуктами різних соціальних ролей, які підтримують або гальмують в чоловіках і жінках певні варіанти поведінки. Різні ролі формують різні навички та установки, і саме це призводить до різної поведінки чоловіків і жінок. Із того, що чоловіки і жінки займаються різними справами, робиться висновок, що вони різні люди.

7. Теорія природної взаємодоповнюваності статей. Важливу роль в утвердженні гендерного стереотипу про закріплення соціальних ролей відповідно до статі відіграла концепція Т. Парсонса і Р. Бейла, які розглядали диференціацію жіночих і чоловічих ролей у структурно-функціональному плані. На їхню думку, в сучасній сім'ї подружжя повинні виконувати дві різні ролі.

Інструментальна роль полягає в підтриманні зв'язку між сім'єю і зовнішнім світом — це професійна діяльність, що приносить матеріальний прибуток і соціальний статус; експресивна роль передбачає передовсім турботу про дітей і регулювання внутрішньосімейних відносин.

Т. Парсонс і Р. Бейл вважають, що здатність жінки до дітонародження і догляд за дітьми визначає одночасно її експресивну роль, а чоловік, який не може виконувати ці біологічні функції, стає виконавцем інструментальної ролі.

8. Теорія гендерних схем передбачає, що оскільки гендерними ролями людина оволодіває в процесі навічання, то ці стереотипні ролі можна змінити, позбавившись від стереотипів[19].

Дослідження феномену маскулінність/фемінінність як змістовного компонента статево-рольової ідентичності особистості.

Фемінінність і маскулінність вважаються дуже істотними характеристиками особистості, що визначають гендерні особливості особистості, вважаються ознаками мужності чи жіночності. Розглянемо це детальніше.

Маскулінність - це система властивостей особистості, що традиційно вважаються чоловічими. Вони передбачають відповідність власній статевої приналежності, прийняття статево-рольових стереотипів, дотримання чоловічих норм, вироблення типових для чоловічої статі форм поведінки, способів самореалізації. Маскулінність пов'язується з такими якостями, як незалежність, активність, допитливість, схильність до ризику, здатність до досягнень. Внутрішній світ чоловіка вважається більш упорядкованим і систематизованим, ніж світ жінки. Серед негативних рис маскулінності найчастіше вважається брутальність, авторитарність, агресивність, надмірний раціоналізм [12, 71].

Фемінінність - це властивість особистості, що передбачає відповідність жінки власній психологічній статі, дотримання жіночих статево-рольових норм, типової для жінки поведінки, цінностей, установок. Фемінінність пов'язується з емоційністю, м'якістю, чуйністю, нормативністю, комунікативними навичками, сензитивністю, здатністю до емпатії. Фемінна жінка вважається більш реалістичною, практичною, уразливою, безпосередньою і пасивною, ніж жінка з не такою однозначно домінуючою жіночністю. Виражена фемінінність

передбачає переважання несвідомого рівня саморегуляції, схильність до інтуїтивного осягнення дійсності, чітку материнську орієнтацію [12, 141].

Згідно суспільних стереотипів, які значною мірою визначають особливості соціальної поведінки людини, для чоловіка нормативною і бажаною вважається виражена маскулінність. Для сучасної європейської жінки, навпаки, надмірна фемінність не є в тій же мірі нормативною і бажаною, в якій маскулінність - для чоловіка.

Маскулінність не обов'язково притаманна чоловікам так само, як фемінність - не є виключно жіночою характеристикою. Такі фемінні властивості, як щиросердність, емоційність, інтуїтивність, вітальність, у значній мірі властиві і чоловікам, набуваючи виразності у міру наближення до особистісної зрілості. З іншого боку, серед жінок нерідко зустрічаються такі маскулінні якості, як безкомпромісність, наполегливість, розвинута мотивація досягнення, ініціативність, високий інтелект і свобода від стереотипів. В житті сучасного суспільства зустрічається чимало фемінних чоловіків і маскулінних жінок. Звичайно в даному контексті йдеться переважно не про фізичні властивості, а про психологічні характеристики.

Тривалий час вважалося, що маскулінність та фемінність - це протилежні полюси однієї шкали, тобто висока маскулінність розглядається як низька фемінність (і навпаки). В сучасних психологічних концепціях статі і статево-рольової поведінки ці властивості розглядаються, як відносно незалежні один від одного конструкти.

Тобто можливе одночасно високий розвиток обох характеристик, або одночасно низький рівень цих статево-рольових проявів. Поєднання високого розвитку фемінності та маскулінності в одній людині (незалежно від її статі) отримало назву андрогінність.

У психології особистості андрогінія розглядається як особистісна характеристика, не пов'язана з порушеннями статевого розвитку або статево-рольової орієнтації. Розвинута андрогінія в людини, незалежно від її статі,

передбачає багатий арсенал і гнучкість її рольової поведінки, високі соціально-адаптивні здібності й інші важливі якості. [12, 12-13].

Поняття андрогінії ввів в психологічну термінологію вже згадуваний Карл Юнг, пояснюючи її поняттями Аніма та Анімус. Американський психолог Сандра Бем створила психологічну методику вимірювання маскулінності і фемінності "Статеврольовий опис" (the Bem Sex-Role Inventory), згідно з якою можна діагностувати чотири типи людей незалежно від їхньої фізіологічної статі:

- маскулінні (з вираженими чоловічими якостями);
- фемінні (з вираженими жіночими якостями);
- андрогінні;
- невизначені (без виражених якостей маскулінності і фемінності)

На становлення і кризу маскулінності впливають зміни соціальних умов, ознаки і причини яких треба шукати не стільки в індивідуальній психології, скільки в соціально-економічних процесах і відносинах.

Численні тести маскулінності-фемінності свідчать, що хоч самі властивості маскулінності і фемінності полярні та альтернативні, конкретні індивіди відрізняються один від одного лише за ступенем їх вираженості. При цьому, різні шкали маскулінності-фемінності (інтелекту, емоцій, інтересів і т. п.) принципово не співпадають одна з одною. Це означає, що маскулінність не є унітарною рисою, чоловік з високим показником маскулінності за однією шкалою може мати низький показник за іншою. І залежить це не від його іманентних природних характеристик, а від конкретної сфери його діяльності, роду занять, соціального статусу тощо.

Для чоловіків бажана висока маскулінність, а для жінок - висока фемінність, хоча, як доводять А. Маккабі і К. Жаклін (1974), висока фемінність у жінок і висока маскулінність у чоловіків зовсім не є гарантією психічного благополуччя. Вони довели, що висока фемінність у жінок часто співпадає з заниженою самооцінкою і підвищеною тривожністю.

Високомаскулінні чоловіки теж виявилися тривожнішими, менш впевненими в собі і менш здатними до лідерства. Сандра Бем стверджує, що високофемінінні жінки і високомаскулінні чоловіки гірше справляються з діяльністю, що не співпадає з традиційними статевими ролями [7, 22].

Як і інші гендерні категорії “маскулінність/ фемінінність” не мають однозначного визначення і мають принаймні три різних значення:

1. Маскулінність/фемінінність як дескриптивна, описова категорія означає сукупність поведінкових і психічних рис, властивостей та особливостей, що об'єктивно притаманні чоловікам/жінкам на відміну від жінок/чоловіків.

2. Маскулінність/фемінінність як аскриптивна категорія означає один з елементів символічної культури суспільства, сукупність соціальних уявлень, установок і вірувань про те, чим є чоловік/жінка, які якості йому/їй приписуються.

3. Маскулінність/фемінінність як прескриптивна категорія означає систему вказівок, що має на увазі не пересічного, а ідеального чоловіка (ідеальну жінку), тобто представляє нормативний еталон мужності/ жіночності.

4. Психоаналітичне розуміння маскулінності й фемінінності багатозначне. У нього включається біологічне значення, соціологічне значення і психосексуальне значення. Відзначається, що в психоаналізі не враховуються зовнішні поведінкові прояви, а вирішальним при оцінці маскулінності й фемінінності стають “глибинні фантазми”. Із позиції ж індивідуального розвитку протиставленню чоловічого і жіночого передують протилежності активний-пасивний, потім фаллічний-кастрований. Зауважуючи, що протилежність чоловічого і жіночого впливає на весь склад життя людини.

Фрейд звертає увагу на те, що будь-яка людина споконвічно розглядається як більш - менш удалий синтез чоловічих і жіночих рис. У контексті розгляду чоловічого й жіночого популярна теорія колективного несвідомого К.-Г. Юнга, засновника аналітичної психології. Вважаючи, що образи “вроджені” людині як “психічна готовність”, Юнг бачить основи

мужності й жіночності в узагальнених архетипічних образах Анімуса й Аніми, при цьому Анімус - необхідна частина внутрішнього світу жінки, а Аніма є присутнім у кожному чоловіку.

Жіноча сутність містить у собі здатність піклуватися, виховувати, почувати, розуміти мистецтво й поєднуватися із природою, чоловіча - логічне мислення, самоствердження й завоювання природи [6, 51].

Соціальне середовище традиційного типу із жорстко стратифікованою суспільною структурою, що від народження детермінує вектор суб'єктогенезу і фіксує статусно-рольову позицію людини (кофігуративний тип культури у термінології М. Мід [3]), обумовлює формування індивідуального досвіду особистості із збереженням пріоритетності механізмів ретрансляції усталених норм і цінностей від дорослих (батьків) до дітей (та підлітків). У даному вимірі соціокультурного простору статево-рольова ідентифікація дітей та підлітків, як свідчать дослідження Е.Маккобі, відбувається в умовах статевої сегрегації, внаслідок чого утворюються дві гендерні субкультури: окремо у хлопчиків і у дівчаток, що виявляються в ігрових стилях, мовленнєвих паттернах, правилах, характері активності та інтересів, у способах спілкування, стійкості груп, особливостях дружніх взаємин [1, 51].

Традиційно у спілкуванні дівчат простежується схильність до прийняття експресивної ролі, яка пояснює необхідність бути доброю, чутливою до проблем інших, піклуватися про них і бути готовою до співробітництва. У поведінці хлопців частіше виявляється інструментальна роль, що вимагає домінування, незалежності, конкурентноспроможності. Відмінності у поведінці хлопців і дівчат посилюють сегрегацію, а сегрегація, як наголошує Т.В.Бендас, сприяє посиленню відмінностей між представниками різної статі [1, 288–289].

У підлітковому віці згідно із твердженнями Д.Шеффера, хлопці і дівчата демонструють нетерпимість до поведінки, що не узгоджується із гендерно-рольовими стереотипами. Означена тенденція пов'язана з процесом статевої інтенсифікації – посилення статевої відмінностей через збільшення

необхідності дотримуватися стандартів статево-рольової поведінки внаслідок вступу у пубертат.

У площині анатомо-фізіологічних змін хлопці-підлітки починають розглядати себе через призму маскулінності, дівчата ж роблять акцент на своїх фемінінних ознаках і виявляють готовність слідувати соціальним приписам щодо моделей гендерної поведінки. Разом з тим конструювання статево-рольових стандартів як системи полярної дихотомії суперечить плюралізму суспільства епохи постмодернізму і потребує кардинального переосмислення принципів психолого-педагогічного супроводу гендерної соціалізації підлітків. [6, 122]

Немає практично жодної з відомих теорій особистості, яка б не розглядала закономірності чоловічої й жіночої психології як характеристик сутності. Фемінність і маскулінність поряд з ідентичністю вважаються дуже істотними характеристиками особистості, що визначають гендерні особливості особистості, вважаються ознаками мужності чи жіночності.

Проблема “маскулінності-фемінінності” висвітила три важливих обставини:

По-перше, чоловіки й жінки мають різні ступені маскулінності й фемінінності. Вони можуть бути більш-менш маскулініними, фемінініними або андрогінніними, що сполучають у собі “чоловічі” і “жіночі” властивості особистості.

По-друге, чоловічі й жіночі властивості багатогранні.: “чоловіча” структура може сполучатися з “жіночими” якостями, характеристиками, почуттями й навпаки.

По-третє, стереотипні уявлення про маскулінність та фемінінності формуються на життєвому здоровому глузді й емпіричному досвіді.

З безлічі психологічних рис характеру, носієм яких є кожна людина, можна виділити деякі, традиційно приписувані чоловічій (лідерство, активність і ін.) або жіночій (поступливість, м'якість) соціальної ролі. Інші ж є універсальніними, не прив'язаними до проявів жіночій або чоловічій психології.

Фемінність і маскуліність поряд з ідентичністю вважаються дуже істотними характеристиками особистості, що визначають гендерні особливості особистості, вважаються ознаками мужності чи жіночності.

Проблема “маскуліності-фемінності” висвітила три важливих обставини. По-перше, чоловіки й жінки мають різні ступені маскуліності й фемінності. Вони можуть бути більш-менш маскуліними, фемінними або андрогінними, що сполучають у собі “чоловічі” і “жіночі” властивості особистості.

Уявлення про особливості жіночої і чоловічої психології, їх призначення і спрямування модифікуються під впливом соціального й економічного розвитку, зміни світогляду, утвердження гендерних відносин. Однак, міжстатеві відмінності неможливо ігнорувати, оскільки вони позначаються на всіх індивідуальних особливостях. Маскуліність і фемінність впливають на формування особистості як філогенетично зумовлені властивості психіки і соціокультурні утворення, закладені в онтогенезі.

1.2 Психологічні чинники формування статеттево-рольових установок у дітей

Під статевою ідентифікацією розуміється - третя ланка структури самосвідомості. Вона несе в собі ціннісні орієнтації людини на свою стать, як на соціальну роль, а також включає психологічне визнання своєї ідентичності з своєю статтю в фізичному, соціальному і психологічному плані [6].

Згідно В.С. Мухіної, усвідомлення своєї статевої ідентифікації - це почуття тотожності зі своєю статтю, прагнення підтримати престиж своєї статі в рамках культури свого етносу.

Слід зазначити, що за поняттям статевих відмінностей варто широкий спектр різнорідних характеристик - від розвитку аналізаторів до самоповаги. І.С. Кон вважає, що автори були методично прискіпливі: непідтвердженість

відмінностей психологами нерівнозначна їх відсутності. Він виділяє кілька відмінностей, які підтверджуються культурними і міжвидовими дослідженнями, що мають значення вроджених фактів: переважання агресивності у осіб чоловічої статі і емоціонально експресивний жіночий стиль життя.

Розвиток статевої ідентичності є складним багаторівневим процесом і починається з народження дитини. В залежності від статі дитини, що народилася, будується стратегія виховання.

Однак, як зазначає І.Кон, дитина - не пасивний об'єкт гендерної соціалізації. Спираючись на неузгодженість дій своїх вихователів, дорослих і однолітків, і власний життєвий досвід, він вибирає з запропонованих йому зразків щось своє [2].

Л. Кольберг вважає, що формування константної статевої ідентифікації у дитини триває в проміжку від 2 до 7 років. Ш. Берн та інші автори виділяють такі стадії встановлення статевої ідентичності:

1. гендерну ідентифікацію - віднесення дитиною себе до тієї чи іншої статі;
2. гендерну константність - розуміння, що гендер постійний і змінити його не можна;
3. диференціальне наслідування - бажання бути найкращим хлопчиком чи дівчинкою;
4. гендерну саморегуляцію - дитина сама починає контролювати свою поведінку, використовуючи санкції, які він застосовує до самого себе.
5. стадія статевої інтенсифікації - посилення статевих відмінностей, пов'язаних з підвищеним прагненням слідувати статевим ролям внаслідок вступу в період статевого дозрівання (додатково виділена стадія) [2, 126].

Таким чином, первинна статеві ідентичність на рівні переживань і статевої поведінки формується у дошкільному віці, а у підлітковому віці відбувається формування вторинної гендерної ідентичності. Внаслідок цього,

підліткова гендерна ідентичність стає центральним компонентом самосвідомості

Хоча ідентифікаційна поведінка і ідентичність розвиваються безперервно, протягом усього життя, більшість досліджень у цій області фокусуються на дитячому та підлітковому віці, відомих своїми гострими кризовими періодами самосвідомості і самоствердження. Уже в ранньому дитинстві у людини починають складатися зачатки його особистості, що розвиваються згодом в систему уявлень про самого себе, або «образ Я». В цей образ входить як усвідомлення своїх фізичних, інтелектуальних, моральних та інших якостей, так і самооцінка, а також суб'єктивне ставлення до зовнішніх чинників і оточуючим людям.

Одним з основних компонентів особистості є усвідомлення «Я» - ідентичності, тобто відчуття своєї цілісності і безперервності в часі, а також розуміння, що інші люди також визнають це. Ідентичність характеризує саме те, що залишається постійним, незважаючи на всі зміни і розвиток даної людини на протязі її життя.

Починаючи з віку 1-1,5 року, діти ідентифікують себе зі своїм ім'ям, відгукуються на нього і називають їм себе, а до трьох років починають правильно використовувати займенник «Я», так само як і інші особисті займенники.

Кордон між «Я» і «не – Я», спочатку проходить по фізичним кордонів власного тіла. Саме усвідомлення свого тіла є провідним фактором у структурі самосвідомості дітей. Розширення і збагачення образу «Я» в процесі особистісного розвитку тісно пов'язане з рефлексією на власні емоційні переживання і бажання, з розрізненням своїх ігрових фантазій і реальності, оцінки та самооцінки і т.д. І хоча такий розвиток відповідним чином змінює структуру егоідентичності, воно супроводжується, проте, «суб'єктивним почуттям безперервної самототожності» [4].

Формування статево-рольової ідентифікації пов'язано з розвитком самосвідомості дитини. У нормі первинна статева ідентичність формується у

дітей у віці від півтора до трьох років. У цей період діти навчаються правильно відносити себе до певної статі, визначати стать своїх однолітків, розрізняти чоловіків і жінок. До 3-4 років виникає пов'язане зі статтю усвідомлену перевагу в іграшках. В своїх повсякденних контактах з дітьми дорослі постійно пов'язують поведінку дитини з її статтю: «дівчатка (хлопчики) так себе не ведуть», «ти хлопчик – повинен терпіти », «ти дівчинка - повинна стежити за чистотою » і т.д. За ознакою статі та віку організуються формальні і неформальні дитячі колективи.

Найважливішим способом навчання типовому для статевої поведінки є спостереження і наслідування. Ідентифікація має на увазі сильну емоційний зв'язок з людиною, «роль» якого дитина приймає, ставлячи себе на його місце. Яскравим прикладом цього є рольова гра. У процесі рольової гри діти засвоюють соціально прийнятні норми статевої поведінки і відповідні їй статі ціннісні орієнтації, апелюють до цих понять.

Існують різні погляди на причини статевого розподілу [7,18]. Виникнення груп на статевої основі пояснюється біологічної схильністю, що полегшує взаємодію хлопчиків з хлопчиками і дівчаток з дівчатками.

Е.К. Хастон показав, що діти можуть розрізняти чоловіків і жінок починаючи з 5 місяців і вибір відповідної статі іграшки виникає в тому ж віці. Це свідчить про те, що статевої ролі пояснюються соціальними впливами: хлопчики і дівчатка спочатку вчать вибирати різні заняття та іграшки, а потім об'єднуються на основі цих переваг [2].

Велике значення має власний досвід статевої поведінки, який моделюється реально або в іграх. Якщо це поведінка доставляє радість і задоволення, що залежить від ставлення дорослих, то відповідна роль засвоюється успішніше. В цілому, основне джерело засвоєння статевої ролі дітьми – образ життя дорослих. Чим чіткіше виділені ці ролі, тим краще для дитини. Суперечливість статевої ролі, наприклад, маскуліність матері, дезорганізує рольова поведінку дитини [3].

Прояв типів поведінки, ролей, характеристик особистості, які складають культурні визначення мужності і жіночності, складні і різноманітні. Слід зазначити, що в цьому сенсі хлопчики перебувають в менш сприятливій ситуації, ніж дівчатка. Так, мати традиційно проводить більше часу з маленькою дитиною, ніж батько. У зв'язку з цим, як для дівчинки, так і для хлопчика первинної виявляється ідентифікація з матір'ю, тобто фемінності. У плані становлення статевої ідентичності хлопчикам треба буде розв'язати більш важке завдання: змінити початкову жіночу ідентифікацію на чоловічу за зразком значущих дорослих чоловіків і культурних стандартів маскулінності.

Однак, рішення цього завдання ускладнюється тим, що практично всі, з ким близько стикається дитина в життєвому середовищі (вихователі дитячого садка, лікарі, вчителі) - жінки. В підсумку хлопчики набагато менше знають про поведінку, властиву чоловічій статевій ролі, ніж жіночій [5].

Наукові дані свідчать про те, що для хлопчиків поведінка, властива протилежній статі, неприйнятна, а для дівчаток допустима.

Таким чином, якщо досягнення статево-рольової ідентичності дається дівчинці легше, ніж хлопчикові, формування статево-рольових переваг (більш високої оцінки всього жіночого) виявляється істотно утрудненим.

Представники теорії когнітивного розвитку припускають, що раннє статево-рольове навчання пов'язано зі змінами в когнітивному розвитку, діти рано, майже незалежно від оточення, дізнаються про статеві стереотипи. Е.Колберг припускав, що діти починають відносити себе до дівчаток або хлопчиків в результаті дії загальної тенденції до формування категорій. Потім вони починають шукати інформацію про заняття, цінностях, поведінці, яке відрізняє хлопчиків від дівчаток.

Сім'я є найпершим і найважливішим інститутом статевої соціалізації дитини. Роль батьків у формуванні статево-рольової ідентичності є визначальною, оскільки, вона є основою та для наслідування" [3, 291]. Має взаємодоповнювані взірці для наслідування.

Від самого народження дитини вона потрапляє в соціальне оточення, яке задає безліч стереотипів статево-рольової поведінки. Із самого малку дитина чує від своїх батьків, вихователів: "Це не гарно, це не личить дівчинці (хлопчикові)"; "Не плач, хлопчики не плачуть!"; "Не бийся, так не гарно себе вести дівчинці!". Із першими проявами усвідомлення себе представником певної статі дитина зв'язує це з цілою низкою ознак: з одягом, з правилами поведінки, з проявами почуттів (чи з заборонами таких). На природні диференціально-психологічні відмінності між статями, які безперечно мають місце, накладаються моделі чоловічих і жіночих ролей, які існують в суспільній свідомості, часом не маючи нічого спільного зі справжньою психофізіологічною природою статі.

Ці суспільні моделі існують не просто як система поглядів на норми статево-рольової поведінки. Вони виступають як соціальні експектації, очікування, вони відіграють активну роль в формуванні соціальної поведінки людини. Якщо реальна поведінка не співпадає з нормативами, то суспільство здійснює певний тиск на свідомість людини, використовує певні санкції. Інколи ці санкції є досить жорсткими. Як результат - людина переживає почуття провини, сором, внутрішні чи зовнішні рольові конфлікти. Щоб уникнути неприємних переживань, людина прагне задовольнити суспільні очікування, засвоюючи більш чи менш адекватні форми гендерно-рольової поведінки.

Статево-рольова ідентичність, будучи однією з базових структур самосвідомості, грає визначальну роль в процесах адаптації та саморегуляції.

На формування статево-рольової ідентичності впливають різні чинники, серед яких найбільш значущими є наступні: статтево-рольова ідентифікація дітей з батьками, вплив однолітків, специфіка змістового наповнення масової інформації (ЗМІ), досвід, отриманий в освітніх установах, особливості культурного середовища (традиції, норми, стереотипи).

Серед перерахованих вище факторів одним з найважливіших є сім'я, роль якої, в розвитку і становленні особистості безсумнівна. Як зазначає В. Дружинін: «Результат соціалізації дитини визначається присвоєнням

соціальних норм і цінностей в ході взаємодії з іншими людьми. І вирішальну роль в соціалізації дитини відіграє сім'я »[5, 29].

Сім'я, як і будь-який інший соціальний інститут, скріплюється системою влади. Розрізняють три типи владних структур: патріархальна сім'я, де влада належить чоловікові, матріархальна сім'я, де влада належить дружині, егалітарна сім'я, де влада рівномірно розподіляється між чоловіком і дружиною [5]. Для нашого суспільства нормативною є патріархальна сім'я, в якій чільна роль закріплюється за чоловіком (Н. Дружинін, Т. Димнова та ін.).

Наявність повної сім'ї з адекватним виконанням батьками традиційних статевих ролей є важливою умовою становлення статево-рольової ідентичності. Статево-рольове виховання в сім'ї повинно забезпечувати юнаків і дівчат культурою в сфері взаємин статей, вірного розуміння ними ролі чоловіка і ролі жінки в суспільстві, сприяти формуванню еталонів мужності і жіночності, а також сформуванню модель поведінки, яка адекватна статі.

У процесі виховання сім'я впроваджує в свідомість дітей гендерні норми і створює уявлення про те, яким повинен бути «справжній чоловік» і «справжня жінка», тобто стереотіпізує свідомість дитини. Гендерні стереотипи сильно розрізняються в різних культурах.

І.С. Клецина виділяє три груп стереотипів: [10, 178-179].

Перша група - це стереотипи маскулінності-фемінінності. У нашій культурі за чоловіком закріплені такі якості, як активність, орієнтація на досягнення, домінантність, агресивність, врівноваженість, стриманість, прагнення до успіху. Жінка ж по поширеним уявленням повинна бути м'якою, пасивною, відомою, експресивною, емоційною і емпатичним.

Друга група стереотипів стосується змісту праці чоловіків і жінок: традиційною для жінок вважається діяльність обслуговуюча, виконавча; для чоловіків же характерна діяльність інструментальна, творча, керівна.

Третя група стереотипів пов'язана із закріпленням сімейних і професійних ролей відповідно до статі. Для чоловіків головні ролі - професійні, для жінок -

сімейні. Чоловік повинен прагнути до побудови кар'єри, професійних досягнень, жінка - вийти заміж, мати дітей і вести домашнє господарство.

Зазначені стереотипи відрізняються вражаючою стійкістю в свідомості більшої частини батьків і можуть позначатися на формуванні статевої ідентичності дитини, негативно впливаючи на його самореалізацію в майбутньому. [50, 98]

Крім дитячо-батьківських відносин на формування статевої ідентичності великий вплив мають відносини між дітьми в сім'ї. Так, є спостереження, згідно з якими, якщо стать молодшої дитини збігається зі статтю старшої, то традиційні статево-рольові особливості у молодшого, будуть виражені сильніше. Наприклад, молодша сестра дівчинки буде містити в собі більше «дівчачих якостей», ніж молодша сестра хлопчика. Наявність старших братів може також позначитися на формуванні статевої ідентичності їх молодшої сестри в сім'ї.

Таким чином, сім'я - це перше і основне середовище, в якому дитина отримує відомості про своє поле. У повних і стабільних сім'ях дитина вже на ранніх етапах свого розвитку ототожнює себе з мамою або татом (відповідно до своєї статі), і формує вміння і навички статево-рольової поведінки.

Особливо слід відзначити важливу роль матері в процесі ідентифікації для дівчинки. Ідеал матері починає формуватися у дитини на першому році життя. Через ідентифікацію з матір'ю у дівчинки формується образ материнства, і цей стандарт стає частиною її самої. Для всіх жінок первинна і переважна модель - це їхня мати. З цим жіночим ідеалом матері жінка в подальшому себе порівнює і оцінює. І може виникнути реакція провини в разі, коли вона виявляє, що поводиться врозрід з ідеальною рольовою моделлю.

Однак, якщо для дівчинки первинне єдність з матір'ю є основою формування жіночої психології, то для хлопчика основою формування чоловічої психології виявляється розрив первинного тілесної єдності з матір'ю. Хлопчик повинен піти від матері, щоб відчути себе чоловіком, а дівчинка повинна полюбити батька, щоб відчути себе жінкою.

Образ батька надзвичайно важливий для психічного розвитку хлопчика. При його відсутності дитині бракує розуміння особливостей вираження чоловічої психіки. Відсутність батька або недостатній вплив з його боку ускладнює процес залучення хлопчика до чоловічої субкультури. З метою успішної гендерної ідентифікації хлопчика необхідні тривале спілкування з батьком, спільні заняття, прогулянки, відвідування культурних заходів. Батько впливає і на формування еталона майбутнього чоловіка у дочки. Їй дуже важливо спостерігати і засвоїти способи поведінки матері по відношенню до батька, батька - до матері. Виросли без чоловічого впливу і прикладу дівчата можуть зазнавати труднощів у взаєминах з протилежною статтю [15].

Значущим чинником статево-рольового розвитку молоді, визнана група однолітків. Спільнота однолітків прискорює процес формування психологічної і соціального статі [7].

У групі однолітків здійснюється формування статево-рольової поведінки. Це відбувається через пред'явлення зразків поведінки, очікуваних від юнаків і дівчат, а також за допомогою негативного ставлення по відношенню до невідповідної статево-рольової поведінки. Однолітки своєї і протилежної статі в процесі взаємодії активно впливають один на одного, впливають на формування поглядів, поведінки, ціннісних орієнтацій.

В період статевого дозрівання гормональні зміни у тілі підлітка призводять до подальшого розвитку статевих органів та появи вторинних статевих ознак. Провідну роль у статево-рольовій поведінці відіграє гетерогенне середовище однолітків. У підлітків активно зростає нетерпимість до нетипових для їхньої статі дій, що зумовлене процесом гендерної інтенсифікації - посилення статевих відмінностей, пов'язаних з підвищеною необхідністю дотримуватися гендерних ролей унаслідок вступу у підліткову зрілість [4, 25;81].

Вплив соціуму на статево-рольові установки, гендерні стереотипи, гендерну самоідентичність залишається досить сильним, але тепер набуває великої ваги середовище однолітків. Становлення гендерної ідентичності

підвладне у цьому віці підлітковій (шкільній) субкультурі з її кумирами, активним сприйманням ЗМІ, потребами у довірливих стосунках і прийнятті. Можна сказати, що криза підліткового віку є наслідком дозрівання, а також невизначеності майбутніх гендерних ролей. Опанування статевої ролі особою є дуже важливою задачею для підлітка.

На процес формування статево-рольової ідентичності все більш істотний вплив роблять ЗМІ, які не тільки передають інформацію, а й формують мислення, поведінку, гендерні стереотипи, що відрізняються від традиційних уявлень про роль чоловіка і жінки в нашій культурі, а також впливають на установки і цінності сучасної молоді.

Зокрема, автори А. Морозов, Л. Радченко [9;21] підкреслюють, що глобалізація інформаційного простору і технічні досягнення перетворили ЗМІ в потужний фактор впливу на картину світу зі своїми основними рисами і особливостями.

Автори відзначають, що розвиток засобів масової комунікації, як масиву мас-медіа породило феномен «дефіциту від достатку». При величезному обсязі інформації, з якого навмисно видаляються причинно-наслідкові зв'язки, у людини втрачається її сприйняття і посилюється почуття недовіри. Внаслідок цього процесу людина опиняється в інформаційному вакуумі. Ще одна складова виділяється авторами - це візуалізація або зорова комунікація між людьми, що стала основою людського спілкування. Віртуальні образи і коди стали основними способами передачі інформації в сучасному світі [9]. Стає все більш очевидним, що зміст ЗМІ сприяє поширенню потенційно небезпечною для психіки інформаційної продукції, яка дискредитує такі традиційні інститути, як сім'я, група однолітків, а також впливає на моральне становлення людини.

У суспільній свідомості статево-рольові стереотипи функціонують у вигляді стандартизованих уявлень про моделі поведінки та риси характеру, що відповідають поняттям “чоловіче” і “жіноче”. Психологи встановили, що не існує “чисто” чоловічої і “чисто” жіночої особистості. Усім — чоловікам і

жінкам — різною мірою властиві активність і пасивність, самостійність і залежність. Будь-яка особистість становить поєднання всіляких рис характеру. Гендерні стереотипи — внутрішні установки щодо місця, ролі, значення чоловіка та жінки в суспільстві, сім'ї.

Стереотипи є найбільш складною умовою у створенні принципово нових відносин у соціумі та переході до якісно нової демократичної держави [2, 166]. У найбільш вдалих телерекламних зразках товар “вмонтовують” у ситуацію, яка в потенційного споживача викликає позитивні емоції та закріплює позитивні асоціації. Тому такою важливою є розмова про образи, стереотипи, які використовують у рекламі. Порушуючи питання жінки в рекламі, можна окреслити три проблеми: гендерні стереотипи в рекламі, порушення принципу рівноправності та сексуалізація реклами.

За останні 20 років стереотипізація жінок в українському телебаченні та різноманітних видах реклами посилилась: жінка є або деталлю інтер'єру кухні чи дитячої кімнати, або сексуальним об'єктом. Реклама говорить, що в Україні приготуванням їжі, пранням, доглядом за дітьми займаються винятково жінки.

Жінки в рекламі лише чистять, перуть, прибирають, готують, міняють підгузники дітям, а також доглядають за собою. Жінки займаються прибиранням — тому вони фігурують у рекламі побутової техніки, засобів для чищення і т. д. Отож, жінки перуть і прибирають, а чоловіки все це споживають. У нас ця картина зафіксована в 95 % роликів (у США — у 60 %) [3, 87].

Приготуванням їжі в українських сім'ях теж займаються переважно жінки: вони присутні в усіх рекламах продуктів харчування. У подібних роликах чоловіки бувають у двох ролях — у ролі споживача і в ролі експерта.

Із загального обсягу реклами 43 % припадає на рекламу, яка пропонує жінці засоби для догляду за собою (косметика, парфумерія, ліки), а решта 57% реклами пропонують жінці засоби для догляду за домом, дітьми, чоловіком. Можна зробити висновок, що реклама, діючи на підсвідомість людини

(дитини), закладає гендерні стереотипи, певне сприйняття світу, ставлення щодо місця жінки в цьому світі.

Важливою рисою української реклами є порушення принципу рівноправності. Жінку в рекламі часто зображають тільки як красивий предмет, супутній споживанню, її зведено до рівня реклами побутових товарів. Тобто, якщо показують її в рекламі, то винятково у сфері побуту. Не показують жінку, яка працює за комп'ютером, а якщо жінка і сидить за комп'ютером, то тільки дивиться у комп'ютер і нічого не розуміє. Але підходить чоловік і говорить: “Заплуталася? Я тобі зараз все поясню”. Тобто чоловік виставляється в ролі арбітра.

Останнім часом засоби масової інформації тиражують три образи жінки, пов'язані з її біологічною природою. Перший тісно пов'язаний з жіночою сексуальністю. Це образ жінки-красуні, сексуально привабливої молодої істоти, що не має волі, розуму, цілей, хіба що є почуття до чоловіка, який і є сенсом її життя.

Другий образ — жінки-господарки, “берегині”, матері. Використовуючи його, маніпулюючи ним в реальному житті, зручно в першу чергу звільняти жінок і відмовляти їм в кар'єрному зростанні. Характерним є те, що обидва ці стереотипні образи, пропагують образ жінки-утриманки, яку повністю забезпечує чоловік чи коханець.

Третя стереотипна модель — це бізнес-леді. Уже сама назва певною мірою відображає ставлення громадської думки до такого явища: або це несправжня жінка (бо слово “бізнесмен” вживається здебільшого в чоловічому роді), або це компетентна людина, яка в цьому випадку перестає бути “справжньою жінкою”, тобто тією, що відповідає першій та другій стереотипним моделям. Модель жінки-бізнесмена наділена сильним характером, працелюбністю, розумом, вольовими якостями, але обов'язково — у неї труднощі в сімейному та особистому житті, її діти обділені увагою і потерпають від домашніх непорозумінь, і, звичайно, робиться натяк на нещасливе особисте життя. Усе це, нівелює думку, що жінка і кар'єра — речі

сумісні. При цьому інколи жінка-лідер подається як нормальне явище, але це швидше винятки. Наведені стереотипні моделі, що поширені в громадській думці й досить широко пропагуються в засобах масової інформації, не завжди подаються в “чистому вигляді”. Вони можуть переплітатися або дивно поєднуватися [4, 10].

Дуже часто на телебаченні товар рекламується, використовуючи звабливі сексуальні символи або сексуально звабливі ситуації — і в 82 % таких реклам об’єктом стає жіноче тіло. Демонструються ролики, в яких рекламується будматеріали, машинні масла, комп’ютери, автомобілі, меблі та інші промислові товари на тлі гарних жінок у бікіні та в звабливих позах. Водночас оголене чоловіче тіло в рекламних матеріалах тих самих будматеріалів і машин трапляється зрідка.

Щодо чоловіків, то для них передбачені наступні образи:

- По-перше, мачо, або справжнього самця, мисливця за жінками.
- По-друге, дбайливого батька та надійного господаря.
- По-третє, активного, розумного й успішного.
- І, зрештою, образ гарного товариша, завсідника гамірливих чоловічих компаній.

Отож, стереотипний чоловік з рекламного ролика встигає зробити кар’єру, повеселитися з друзями, приділити час родині й користується успіхом у всіх без винятку жінок. Якщо порівняти чоловічі й жіночі образи, то впадають у вічі і відмінності в характері. Перші завжди пов’язані з успіхом, ініціативністю і самостійністю, натомість другі — з пасивністю, спрямованістю на задоволення інтересів чоловіків і жінок. При цьому, як помітили науковці, що досліджують рекламні образи, жінки в рекламі здебільшого усміхнені й радісні, а чоловіки — серйозні. Чому так? Тому що стереотипні чоловіки заробляють гроші, а стереотипні жінки їх витрачають [6, 4].

Сучасні ЗМІ в Україні мають досить великий вплив на формування молодшого покоління, на жаль, широко формує образ жінки-споживачки, жінки-спокусниці, жінки-домогосподарки, дівчини-секретарки, покликаним

якої має бути створення умов для повноцінної діяльності чоловіка-підприємця або чоловіка-бізнесмена. Водночас з'являються образи жінок-підприємців, слідчих та інших сильних осіб, які діють не гірше за чоловіків, але поруч з ними завжди є й чоловік, який будь-якої миті приходиться на допомогу.

Ще несформована психіка дитини дивлячись на такі приклади, починає це сприймати, як норму поведінки і сприйняття своєї та протилежної статі. Отже, засоби масової інформації (зокрема телебачення та інтернет) мають вагомий вплив на формування та затвердження в масовій свідомості гендерних стереотипів, оскільки сьогодні вони виступають не тільки важливим суспільним інститутом, але й каналом передання та отримання інформації. Саме тому зараз вони розглядаються як один з важелів впливу на масову суспільну свідомість, четвертою гілкою влади, неодмінною складовою становлення інформаційного суспільства тощо. А отже, гендерні стереотипи, що побутують у ЗМІ, обов'язково вкорінюються у свідомості дитини.

Наступним фактором, який впливає на всі сфери людського життя, зокрема і на формування статево-рольової ідентичності, є культурне середовище. Н.Буркало підкреслює значимість етнокультурних чинників. Автор зазначає, що особистість живе в суспільстві, де історично склалася певна модель сім'ї, усталені звичаї і норми, певні уявлення про роль чоловіка і жінки в даному суспільстві. Кожна людина належить до певної етнічної групи, якій притаманна власна культура і система цінностей, що надає безпосередній вплив на процес статево-рольової ідентифікації.

У різних культурах норми, що дозволяють жінкам і чоловікам вести себе тим чи іншим чином, грати певні ролі у сім'ї та суспільстві досить різні. Цінності і уявлення, що стосуються ролі жінки і чоловіка в суспільстві, і пов'язані з ними гендерні стереотипи і соціальні установки регулюються на глибинному ментальному рівні суспільної свідомості, що сягає корінням в далеке минуле і передається з покоління в покоління. Цей рівень формується в ході довгої історії розвитку суспільства та має різні аспекти: історичний, соціальний, економічний, культурний, релігійний, політичний. Вивчення

гендерних стереотипів в контексті кожного з цих аспектів є актуальним і складним завданням. І пов'язано це з тим, що сім'я – це саме та сфера життя кожної людини, в якій уявлення, стереотипи, очікування, пов'язані з протилежною статтю, реалізуються на практиці.

Також важливим чинником гендерної ідентичності підлітка – відкриття власного світу, яке проявляється в формі переживання своєї індивідуальної цілісності та неповторності. Внутрішній світ стає цінністю. Здійснюється бурхливий розвиток самосвідомості. Індивід знаходиться в процесі нормативної кризи самовизначення, вибирає із варіантів розвитку той єдиний, який може вважати своїм. Рівень ідентичності тісно зв'язаний з індивідуально-особистісними рисами підлітків[8,183].

Дж. Марша виділив етапи розвитку ідентичності людини, які визначаються мірою особистісного самовизначення.

1. На етапі «невизначеної (розмитої) ідентичності» індивід ще не виробив яких-небудь чітких переконань, не обрав професію та не зіткнувся з кризою ідентичності.

2. Дострокова (передчасна ідентифікація) має місце тоді, коли індивід включився у відповідну систему відносин, але зробив це не самостійно та обдуманно, а на основі чужих думок чи наслідуючи авторитетний приклад.

3. Етап «мораторію» характеризується нормативною кризою самовизначення, коли індивід вибирає із багаточисельних варіантів розвитку той єдиний, котрий може вважати своїм.

4. На етапі «досягнутої, зрілої ідентичності» криза успішно завершена і молода людина від пошуку себе перейшла до практичної самореалізації [63, 412-413].

Дана послідовність етапів є досить умовною, бо особистість з невизначеною ідентичністю може вступити в стадію мораторію і потім досягнути зрілої ідентичності, але може також назавжди залишитись на рівні розмитої ідентичності чи піти шляхом дострокової ідентифікації, відмовившись від активного вибору та самовизначення [63, 413].

Складність вивчення особливостей маскулінності/фемінності підлітків, як, втім, й інших компонентів гендерної ідентичності особистості, пов'язана з тим, що існуючі раніше традиційні зразки маскулінності/фемінності у сучасних умовах багато в чому змінилися та продовжують мінятися. Це створює серйозні труднощі для підлітка, що намагається інтегрувати в особистості різні соціальні ролі, зразки поведінки й риси.

Підліток, вибудовуючи власну картину світу, свій новий образ «Я», не обмежується пасивним засвоєнням статевих норм і ролей, а прагне самостійно й активно осмислювати та формувати свою гендерну ідентичність (Л. Бизова, Д. Воронцов, С. Іжванова).

Підліток в період дорослішання використовує такі форми поведінки, що прямо чи побічно пов'язані зі статевою роллю. Безпосередньо з останньою пов'язані всі прямі та не прямі види власне психосексуальної активності (наприклад, конкуренція та змагання – у хлопців).

Переважно чоловічі види активності – ті, що стосуються експериментування з фізичною силою, жіночі – ті, які пов'язані з тенденцією до утримання, стабільності та збереження і спрямованості на домашнє господарство [6].

Хоча не можна не зауважити, що подібні тенденції за останні декілька років змінили свій вектор і спрямовані на стирання кордонів в такому поділі психосексуальної б активності урбанізованого суспільства. А звідси і зміна еталонів статево-рольової ідентифікації. Однією з особливостей експериментування зі статевими ролями є показник успішності у навчанні в старших класах школи. Статево-рольова ідентифікація проходить швидше у невстигаючих учнів. Оскільки вони звертаються до сексуальної активності як до способу задоволення своєї потреби в успіху [1, 38].

За результатами досліджень Ф.Райса встановлено, що під час статево-рольової ідентифікації дівчата-підлітки часто відчують стрес через невідповідності образу ідеального жіночого тіла, який нав'язується засобами масової інформації [5].

«Успішна гендерна ідентичність та визнання своєї соціальної привабливості веде до демонстрації самого високого рівня статевої толерантності» [6; 120].

Процес побудови внутрішнього плану усвідомлення себе представником певної статі, уподібнення певній статевій ролі, яка зумовлює вибір відповідної гендерної поведінки, є досить складним та суперечливим. Сучасна картина статево-рольової ідентифікації носить ніби циклічний характер, з якої, на перший погляд, не існує виходу. Внаслідок входження в пубертат підлітки стають більш емоційними та нестриманими. Це відбувається як наслідок посилення статевих відмінностей, пов'язаних з підвищеною необхідністю дотримуватися гендерних ролей: хлопці стають більш маскулінізованими, а дівчата – фемінізованими.

Таким чином, зростаюча нетерпимість підлітків до невласних їхній статі дій зумовлена процесом гендерної інтенсифікації. Остання пов'язана з тим, що вони перебувають під тиском постійного інформаційного недоброякісного потоку (який ще на фільтрується), наповненого сексуальною тематикою. Під впливом останнього формується хибний ідеал. Як наслідок, афективна молодь проявляє неабияку активність, задля його досягнення. Не досягаючи цього ідеалу фрустровані підлітки набувають викривленої ідентичності.

РОЗДІЛ 2

ПСИХОЛОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ ДІТЕЙ ІЗ НЕПОВНИХ СІМЕЙ

2.1. Вплив сімейного становища на статево рольову ідентичність дитини

Дослідження впливу родини на статево-рольову ідентичність суб'єкта є важливим питанням у психології та педагогіці, а врахування гендерного чинника у вихованні та навчанні дитини вихователями, педагогами й батьками, на нашу думку, сприятиме повноцінному та самодостатньому розвитку особистості в соціумі.

Звертаючись до поняття “сім'я”, зазначимо, що його розглядають як малу соціальну групу, що складається з батьків та дітей, засновану на шлюбі та кровній спорідненості, де члени сім'ї пов'язані між собою емоційним зв'язком, спільністю побуту, моральною відповідальністю, взаємодопомогою.

Діти схильні повторювати сценарій життя батьківської сім'ї, особливо в засвоєнні гендерних ролей (Т. Андреєва) [14, 24].

Загальновідомо, що протиставлення сімейних ролей зумовлене історичним поділом праці між чоловіком і жінкою в доіндустріальний період, який закріпив за чоловіком функції захисника, за жінкою – берегині сімейного вогнища. Зараз традиційна сім'я базується на домінуванні однієї статі, як правило, чоловічої, та на чіткому розподілі ролей і видів діяльності, згідно з яким “слабка” стать займається вихованням дітей, домашнім господарством, в усьому підпорядковується чоловікові, а “сильна” – заробляє, утверджується професійно, керує [14, 78].

На формування статево-рольової ідентичності хлопців і дівчат впливає сім'я. Вона відіграє основну роль у соціалізації людини, у прищепленні культури міжстатевих взаємин. У психології накопичена велика кількість даних про роль сім'ї у розвитку та формуванні особистості юнаків і дівчат підлітків. Сучасними вченими доведено існування прямого зв'язку між взаємовідносинами дитини з батьками і її самосприйняттям, тобто характер людини формується в сім'ї, психологічний клімат якої стає для неї середовищем найближчого соціального оточення.

Сімейне життя знайомить її з різноманітністю взірців і форм поведінки представників обох статей – вербальної та невербальної мови, вчинків і манер, взаємин, установок тощо.

Завдання статевої соціалізації в сім'ї визначено: формування статевої ідентифікації і гетеросексуальної установки; виховання жіночності і мужності; статева просвіта та сексуальне виховання; формування досвіду нестатевої любові; підготовка до виконання подружніх, батьківських ролей у майбутній власній сім'ї [11, 96].

Доведено, що стабільність сімейного середовища є важливим чинником для емоційної рівноваги і психічного здоров'я особистості. Розпад сім'ї, викликаний розлученням або роздільним мешканням батьків, завжди приносить глибоке потрясіння і залишає у дитини міцну образу, яку можна лише пом'якшити. Розлука з одним з батьків може привести до появи у дитини відчуття страху, депресії і низки інших симптомів неврозу. Важливість міжособистісних стосунків у сім'ї і їх вплив на становлення особистості і поведінки старшокласника полягає в тому, що значущий чинник емоційної рівноваженості і психічного здоров'я людини – це стабільність сімейного середовища. При цьому велике значення має «якість» сім'ї, її виховна здатність. Сім'я, нездатна виховувати, приводить до серйозних порушень в процесі соціалізації юнаків і дівчат. Якщо у останніх погані стосунки з одним або обома батьками, якщо вони не відчувають батьківської підтримки, такі діти, ймовірно, поводитимуться агресивно щодо своїх батьків.

Сім'я, на думку Н. Гусак, слугує для дитини моделлю гетеросексуального партнерства. Любовні і партнерські стосунки містять процеси переносу й ідентифікації. По-перше, людина переносить на партнера моделі об'єктних відносин із власного дитинства, що в підсвідомості перетворює його якоюсь мірою на батька чи матір, та, по-друге, людина ідентифікує себе з власним батьком і з матір'ю чи навіть їх відносинами

Емпіричний досвід підтверджує той факт, що звичне розуміння психології статей (світ чоловіків – предметно-інструментальний, світ жінок – емоційно-експресивний) на сьогоднішній день, також продовжує панувати в поглядах на їхнє призначення в суспільстві та сучасній родині. Такий розподіл сімейних ролей відповідав відносинам статей у традиційній патріархальній сім'ї, де чоловік мав необмежену владу над усіма членами родини [2, 75].

Ідеї, щодо зміни традиційних рольових моделей з'явилися з початком розвитку індустріального суспільства, супроводжуваного звільненням жінок з-під патріархального впливу внаслідок їх залучення у сферу суспільного виробництва. Динаміка соціального статусу жіноцтва, завдяки досягненню економічної незалежності, підвищенню їх фахового, освітньо-культурного рівнів, зародила потребу в зміні соціально-психологічних засад функціонування суспільства, розвитку партнерських відносин з чоловіками.

Соціально-економічні зміни, зумовили появу та поширення нового типу сім'ї, побудованого на партнерських, егалітарних подружніх відносинах, які іноді називають біархатними [3, 220].

Звертаємо увагу на те, що ролі батька та матері - є центральними гендерними ролями у процесі соціалізації дітей традиційної сім'ї, де один із батьків зазвичай максимально враховує неповторність, індивідуальність дитини власної статі, інший – допомагає сприйняттю необхідних стандартів засвоєння норм, приписів, поведінкових стереотипів. Побудова сімейних стосунків на засадах егалітарності (рівноправ'я), спонукає особистість до здатності розуміння взаємозамінності статевих ролей, гнучкості поведінки, самодостатності, здатності до рефлексії. Адже, в благополучних сім'ях, де

позиція будь-якого члена сім'ї не ставала диктатом для інших, дитина легко і природно сприймає свою стать і статеву поведінку [3, 221].

Якщо прихильники традиційного виховання спираються на тезу, яка стверджує, що “немає просто людини, а тільки чоловік і жінка”, то прихильники егалітарного дотримуються принципу, згідно з яким “немає тільки жінки або чоловіка, а є просто людина, особистість”. На їх переконання, творення міжособистісних відносин у сім'ї має відбуватися на засадах психологічної рівності особистостей чоловіка й жінки. Це означає, що за домашні, побутові справи береться в сім'ї той, хто на цей момент є менш зайнятим. Статева належність не має значення [3, 224].

Основою егалітарної гендерної поведінки є взаємозамінність статей у реалізації господарських, побутових, виховних функцій сім'ї. Для того, щоб з'ясувати, звідки бере початок така наукова позиція, звернемося до аналізу педагогічних та психологічних досліджень.

В. Сухомлинський закликав виховувати дітей так, щоб не було “спеціально чоловічих і спеціально жіночих видів діяльності” [11, 576]. “Не повинно бути таких, трудових взаємовідносин, щоб дівчатка обслуговували хлопчиків і звикали таким чином до ролі домогосподарки. Те, що треба робити в домашньому господарстві, однаково вміло й старанно повинні робити чоловіки і жінки. Коли і є якийсь розподіл в самообслуговуванні, то він має бути тимчасовим: сьогодні хлопці виконують одну роботу, завтра – іншу” [11, 577].

Як свідчать дослідження (І. Клецина), і молодь, і дорослі, і літні люди орієнтовані на партнерство статей у шлюбі й поза ним. Виховання ж на традиційних статево типізованих взірцях, розвиває однобічні соціальні вміння та навички, які ускладнюють повноцінну реалізацію особистості [9, 155].

Психолог Т. Говорун у своїх наукових працях вказує на те, що батьки по-різному спрямовують та регулюють поведінку хлопчиків і дівчаток. Вони не добирають методи пошукової й дослідницької поведінки дівчаток, їхнього прагнення пізнати більше, наприклад, розібрати іграшку, застосувати її не за

прямим призначенням. Щодо хлопчиків, то в цьому разі дорослі, навпаки, обирають методи схвалення, нетрадиційні способи ігрової діяльності, прояву інтересу до механізму функціонування іграшки. Хлопчиків заохочують різними педагогічними методами та прийомами змагань, перемог, конкуренції [3, 9].

Аналіз наукових досліджень свідчить про те, що навіть ставлення майбутньої матері до свого малюка, який ще не народився, певною мірою позначається на його подальшому життєвому ставленні, а, наприклад, неприховане засмучення з приводу появи дівчинки замість хлопчика, або навпаки, виявляється тією травмою, наслідки якої для всебічного розвитку майбутньої індивідуальності важко передбачити [12, 66].

Підтримуємо думку Т. Титаренко, який проаналізував педагогічні переваги батьків щодо передбачення статі дитини та виявив, що пов'язані з ними очікування суттєво різняться. Так, хлопчика очікує мати, сподіваючись, що він досягне успіху в житті, просуватиметься професійно. Що стосується дівчини, то від неї чекають подяки, можливості спілкування, допомоги по господарству, прихильності, підтримки, гарних манер, приємної зовнішності. Таким чином, бажання мати сина пов'язане з тим, ким він може стати, а бажання мати дочку з тим, що вона може дати сім'ї [12, 67].

Хлопчики, які ростуть без батька, спотворюють поняття «мужність», трактуючи її як агресивність, грубість, різкість, запальність. Якщо такий варіант змісту чоловічої ролі не викликає симпатії, відкидається, то в процесі дорослішання хлопчики виявляються менш соціально зрілими, ніж їхні однолітки з повних благополучних сімей: не відрізняються цілеспрямованістю, ініціативою, врівноваженістю. Вони певною мірою не відчують достатньої безпеки, виявляють пасивність, боязкість, нерішучість. Ті хлопці, які, навпаки, вульгаризовано схвалюють мужність, намагаються культивувати в собі тільки чоловічі риси, вважаючи жалість, наприклад, для чоловіка теперішнього часу ганебною.

Нерідко виявляється, що вони зростають надмірно самовпевненими, не хочуть визнавати авторитети, мають великі труднощі при встановленні

дистанції з людьми, особливо зі старшими за віком і статусом. Хлопчики, які вирости в жіночому суспільстві, усім демонструють свою мужність, виявляючи нестриманість, нечуйність до оточуючих, труднощі із саморегуляцією поведінки [12, 70].

Значний вплив на нормальний гендерний розвиток дівчаток та хлопчиків має наявність жіночого та чоловічого зразка поведінки. Гармонійна для статі поведінка вимагає одночасного сприйняття дитиною обох ролей: чоловічої – у батька, жіночої – у матері [1, 113].

Зауважимо, що сприйняття обох батьківських ролей передбачає їхнє порівняння, усвідомлення суперечності кожної з них та необхідності єдності, існування однієї заради іншої та завдяки іншій. Підкреслимо, що в дівчаток з неповних сімей у майбутньому менше шансів правильно зрозуміти своїх чоловіків і синів, прогнозувати їхні бажання та вчинки, ніж у дівчаток із сімей повних, благополучних.

Згідно з результатами дослідження, проведеного І. Каширською, батьки для дітей є найдостовірнішими, доступними й впливовими джерелами інформації, які дають знання про відносини між статями, впливаючи на процес гендерної соціалізації [7, 59].

Результати батьківського й материнського впливу простежуються в особливостях соціальної поведінки, ціннісних і кар'єрних орієнтаціях, виборі сфери професійної діяльності. Наприклад жінки, які відчували перевагу впливу на них батька, мають вищу кар'єрну орієнтацію на професійну компетентність, у них сильніше прагнення до успіху, вони менш схильні до співпраці, частіше обирають “чоловічі” сфери професійної діяльності й дістають більш високий матеріальний і соціальний статус.

Водночас жінки, на яких більший вплив справила мати, мають вищу кар'єрну орієнтацію на служіння, прагнення до соціальної кооперації, бажання піклуватися про інших людей, сфери професійної діяльності обирають традиційно “жіночі” [5,65].

Сучасні дослідники (Т. Говорун, О. Кікінежді, О. Кізь, В. Кравець) встановили, що активна участь батька у вихованні дитини необхідна з таких причин:

1. Під впливом батька дитина стає дисциплінованішою та відкритою, чесною, здатною керуватися почуттям обов'язку, а не лише власними бажаннями.

2. Якщо в сім'ї активний і домінуючий батько бере участь у вихованні дітей нарівні з матір'ю, діти відчують підтримку й захист, виростають сильними, впевненими в собі людьми.

3. З метою розвитку хлопчика за чоловічим типом необхідні широке й тривале спілкування із сильним і справедливим батьком, спільні з батьком заняття, прогулянки, відвідування культурних заходів.

4. Батько формує в доньки впевненість у собі як жінці. Дівчатка, які виростили у сім'ї люблячого батька, відчують свою захищеність, у них не спостерігається надмірної тривожності або страхів перед незнайомими обставинами.

5. Установка на стабільну сім'ю формується в дівчаток із сімей, де батьки також змогли створити стабільність, засновану на любові батька до матері [5,67].

На основі цих характеристик ми можемо говорити про важливість активної участі у вихованні дитини як матері, так і батька, бо саме батьки "зачинають" процес формування статевої самосвідомості, що зумовлено відмінностями в батьківських ролях.

На основі проаналізованих підходів щодо трактування сім'ї як соціалізаційного інституту можемо зробити висновок, що сім'я є базовим фактором, який впливає на формування гендерної культури особистості, а отже, навчає чоловічих та жіночих умінь і ролей, дає дитині підґрунтя ідентифікації зі статево відповідним дорослим. Паралельна діяльність дитини в сім'ї є когнітивно-емоційним містком між особою та вимогами соціального середовища.

Також на процес формування особистості дитини важливий вплив має стиль сімейного виховання. Стиль виховання - спосіб, метод виховання, типова для батьків система принципів і норм, індивідуальних особливостей впливу на дітей. Іншими словами "стиль виховання" - сукупність настанов та відповідної поведінки, яка стосується не конкретної дитини, а характеризує ставлення до дітей взагалі [1,55].

Варто відзначити, що поняття "батьківське ставлення", "батьківські настанови", "батьківська позиція", "стиль виховання", "стиль взаємодії" - виступають словами-синонімами, оскільки всі вони відображають, методи, принципи, прийоми виховного процесу та ставлення до дитини в цілому.

Стиль батьківсько-дитячих стосунків виступає важливим компонентом результативності виховної діяльності батьків. Найбільш вагоме дослідження типів ставлення батьків до дітей здійснено Діаною Бомрід. На її думку "для того, щоб оволодіти мистецтвом виховання, потрібно навчитися балансувати ступінь контролю за дитиною і духовної теплоти" [1, 56].

Отже, однією з відмінностей сімейного виховання від суспільного є емоційна форма відносин між батьками та дитиною. У літературі виділяють наступні критерії аналізу дитячо-батьківського ставлення: ступінь емоційної близькості, теплоти батьків до дитини (любов, прийняття, тепло або емоційне відторгнення, холодність) і ступінь контролю за її поведінкою (високий - із найбільшою кількістю обмежень, заборон; низький - із мінімальними заборонами).

Батьківський контроль та теплота впливають на прояв дітьми агресії й просоціальної поведінки, формування Я-концепції, інтерналізацію моральних цінностей і розвиток соціальних навичок. Е. Маккобі говорить про те, що ступінь контролю батьків за діями дітей змінюється відповідно до того, як ті, стаючи дорослішими, набувають навиків самоконтролю і відповідальності за свої вчинки. "Теплота й емоційна підтримка з боку батьків є надзвичайно важливою для розвитку відносин з дітьми, для того, щоб викликати у них аналогічні почуття. Такі відносини полегшують взаємодію між батьками і

дітьми, навіть в тих випадках, коли необхідно проявити волю" [2, 274].

Проаналізувавши класифікації відомих науковців Д. Бомрід, Е. Маккобі, Е. Счіфера, В. Гарбузова, А. Варги, В. Століна за наступними критеріями -ступінь контролю та емоційної близькості, міжособистісна дистантність, особливості відношення та прийняття дитини батьками, вважаємо, що їх можна умовно поділити на групи: партнерський, дитиноцентричний, жорсткий, нейтрально-заперечуючий стиль. Партнерський стиль (демократичний, авторитетний, кооперація), поєднують в собі високий рівень контролю та теплі стосунки між батьками й дитиною, а також прийняття дитини такою, яка вона є. Батьки приймають зростаючу автономію дітей. Вони відкриті до спілкування з дитиною, прислухаються до її думок та побажань в розумних межах. Позитивним є те, що дитина, яка росте в такій сім'ї, користується авторитетом серед однолітків у дитячому колективі, прагне у будь-яких видах діяльності займати лідерські позиції, буде впевненою в собі та матиме хороші успіхи в навчанні. "Оптимально, якщо батьки обмежують автономію дитини і поступово, але цілеспрямовано, прививають відповідні цінності, виробляють "внутрішні гальма", прагнучи при цьому не знівелювати дитячу цікавість, ініціативу та почуття впевненості в собі. Щоб оволодіти цим мистецтвом, батьки повинні збалансувати ступінь контролю та теплоти"[2,с269].

Дитиноцентричний стиль (гіперопіка, "кумир сім'ї", симбіоз, "відносини для двох", "дитина, що замінює чоловіка", "гіперсоціалізуюче виховання") - надмірна опіка, дріб'язковий контроль, пильне стеження за дитиною. Батьки, які так поведуться, в більшості випадків мають підвищений рівень тривожності та різні страхи, вони постійно мають відчуття, що з дитиною повинно щось трапитись. Хоча гіперопіка базується нібито на любові, такий тип спілкування має негативні наслідки - дошкільник росте несаможиттєвим, нерішучим, боязким, часто в дитячих колективах таку дитину ігнорують, не помічають.

Жорсткий стиль (авторитарний, "жорстоке звернення до дитини", "надмірна вимогливість", "авторитарна гіперсоціалізація", "сильна вольова мати"), в основі всіх цих варіантів лежить елемент підкорення. Цей стиль включає в себе

високий рівень контролю та холодні стосунки. Батьки, віддаючи накази, прагнуть їх беззаперечного виконання, накази обговоренню не підлягають. Коли ж дитина проявить спротив, то за це вона може бути суворо покарана, вид покарання обирають батьки, фізичне в тому числі. Такий стиль спілкування руйнує психіку дитини. Позбавлення любові і піклування, уваги і турботи, з іншого боку, постійний контроль, докори та насилля формують агресивно налаштовану, апатичну, невпевнену особистість. Використовують цей стиль батьки, які, можливо, теж виховувались авторитарними особистостями, що мають певні психічні розлади, страждають алкоголізмом, наркоманією. Нейтрально-заперечуючий стиль (індиферентний, ігноруючий, "неприйняття, емоційне відторгнення", бездоглядність, "дитина тягар для матері", "мати з розбитою долею", "сім'я, яка змушена боротися за соціальне та економічне виживання") поєднує в собі низький рівень контролю та холодні стосунки.

В основі цих стилів лежать нехтування дитини, відкидання індивідуальних особливостей, відсутність зацікавленості її життям. Батьки не проявляють зацікавленості у вихованні власних дітей, не встановлюють для них жодних обмежень. Вони закриті для спілкування через те, що вони зацікавлені тільки власними проблемами. Поєднання цих критеріїв особливо негативно впливає на психіку дитини, оскільки вона не має відчуття впевненості, потрібності, захищеності в житті. Тієї любові, якої позбавили її батьки, маюкові, буде не вистачати все життя, і дитина шукатиме її в інших людях, дуже добре, якщо ці люди будуть хорошими та авторитетними. В зворотному випадку дитина може схилитися до руйнівного типу поведінки.

Слід зазначити, що жорсткий та нейтрально заперечуючий стилі дитячо-батьківської взаємодії мають руйнівний вплив на особистість дитини. Отже слід зазначити, що на формування маскулінних та фемінних, властивостей особистості істотний вплив мають стилі батьківського виховання. За критерієм утворення цих гендерних характеристик стилі можна умовно згрупувати наступним чином: Статевонетиповий тип (для хлопчиків). Авторитарний (жорсткий) стиль взаємовідносин з дитиною може формувати у хлопчика

фемінні риси характеру, особливо, коли роль “диктатора” у сім’ї виконує мати, а батько виконує свою роль формально чи відсутній повністю. Р. Кемпбл на основі своїх спостережень наголошує, що “у добрих батьків виростають мужні сини, у той час як у черствих, надмаскулінних - жінкоподібні” [1, 28]. Зростання дитини в неповній сім’ї дезорганізує гендерну ідентифікацію дитини, особливо, колию. "Р. Кемпбелл на основі своїх спостережень наголошує, що у добрих батьків виростають мужні сини, у той час як у черствих, надмаскулінних- жінкоподібні"

Фемінний хлопчик добре вирізняється серед однолітків - має спокійний, м'який, характер, переважно грається в середовищі дівчат нетиповими для хлопчаків іграми, на образи реагує плачем або замикається в собі". Ми вважаємо, що дитино центричний стиль також сприяє розвитку фемінних рис у хлопчиків. Оскільки батьки, благими намірами - уберегти дитину від усіх негараздів та труднощів у житті - перешкоджають утвердженню маскулінних якостей. У результаті формується- невпевнений, нерішучий, несамостійний тип чоловіка, якому в майбутньому буде важко без допомоги приймати рішення.

Статевонетиповий тип (для дівчат) є результатом жорсткого та нейтрально-заперечуючого стилю. Коли в сім’ї авторитарна мати і відсутній батько або він виконує пасивно-присосовницьку роль, проходить ідентифікація дівчинки з матір'ю. В результаті в неї формуються маскулінні риси (рішучість, впевненість, наполегливість).

Варто відзначити, що істотно важливим для виховання дитини є не сама присутність чи відсутність батька в сім’ї, а його роль і місце у структурі сім’ї, ставлення до нього та взаємостосунки між батьками. Коли ж батько займає незначну позицію у виховному процесі, користується малим авторитетом чи не має його зовсім, дівчинка несвідомо прагне наслідувати маму, бути такою ж сильною, владною, авторитарною. При нейтрально-заперечуючому стилі, я вважаю, що процес формування гендерної ідентифікації може проходити наступним чином: об'єктом для ідентифікації може стати інша сильна особистість, дуже добре якщо це конструктивна, а не деструктивна особистість,

тому що дитина теж буде її наслідувати. "Залишаючись віч-на-віч із життєвими проблемами, дитина змушена хитрувати, маніпулювати іншими, брехати, що формує, з одного боку досвід самотійного виживання, звичку покладатися на власні сили, а з іншого - нездатність до побудови людських стосунків на основі дружби, емпатії, співробітництва" [4, 148].

Таким чином, сім'я – перше й найважливіше педагогічне середовище, в якому дитина отримує відомості про свою стать, про існування протилежної статі, про відносини між ними. Гармонійний розвиток дитини будь-якої статі передбачає одночасний соціалізувальний вплив обох дорослих – батька й матері. Значний вплив на процес соціалізації має середовище (освітні заклади, однолітки, засоби масової інформації) тощо. Проте особливо важливо встановити той факт, що сім'я є первинним чинником, який спрямовує, моделює, заохочує статево типізовану поведінку.

З'ясовано, що у підлітковому віці складаються всі передумови для становлення гендерної ідентичності: це період особистісного самовизначення, з'являється потреба у самоствердженні, відбувається узагальнення і оцінка власного життєвого досвіду, формування адекватного образу Я.

Значний вплив на формування статево-рольової ідентичності має виховання хлопців і дівчат в неповній сім'ї, яка визначена як мала соціальна група, в якій спільно проживають один з батьків і діти (дитина), яка утворилася в результаті розлучення, смерті чоловіка або жінки, народження або всиновлення дитини поза шлюбом, у якій відповідальність за виховання й соціалізацію дітей несе, як правило, один з батьків. Відсутність одного з батьків призводить до порушення гармонійного розвитку особистості і, відповідно, до ускладнення механізмів статево-рольової ідентифікації особистості. Характерними для дітей, що зростають в неповній родині, серед несприятливих характеристик стають: підвищена тривожність, невпевненість у собі, низька мотивація досягнення, низький рівень статево-рольової ідентичності [18, 96].

Таким чином, статево-рольову ідентичність можна визначити як переживання власної відповідності гендерним ролям, тобто сукупностям

суспільних норм і стереотипів поведінки, характерних для представників певної статі (або таким, що приписуються представникам певної статі суспільно-історичною чи соціокультурною ситуацією). При цьому потрібно розрізняти статеву ідентичність та гендерну. Людина може володіти чітко визначеною статевою ідентичністю та водночас мати труднощі із гендерною ідентичністю, переживати невідповідність жіночому чи чоловічому ідеалам. Гендерна ідентичність залежить здебільшого від соціальних чинників, а не від біологічної природи людини. Для зрілої особистості гендер стає заміною статі [10,134-135].

2.2. Психологічні особливості статево рольової ідентичності у дітей із неповних сімей.

Серед проблем неповних сімей особливо гострою постає проблема її функціонування як інституту виховання і соціалізації дітей.

Окремим аспектом окресленою проблеми є особистісний розвиток дитини у такій сім'ї. Неповною сім'єю ми вважаємо сім'ю, в якій є, крім дітей, лише один із батьків (батько або мати). За даними соціологічних досліджень в Україні нараховується приблизно 160 тис. неповних сімей. Тривожним є і той факт, що велика кількість розлучень припадає на шлюби, що тривали 1-4 (30 % розлучень) і від 5-9 років (25 % розлучень), а це сім'ї, в яких виховуються діти.

Основними джерелами формування неповних сімей є: 1) розпад сім'ї внаслідок розлучення подружжя; 2) позашлюбна народжуваність; 3) смерть одного з батьків. Більшість дітей з неповних сімей живуть з матерями (90%), менша частина (10%) - з батьками.

Ряд дослідників Овчарова Н.В., Малкіна О.С. та ін. вважають, що для того, щоб сім'я могла ефективно виконувати свої функції в ній повинна бути реалізована чітка система взаємовпливів між сімейними ролями і структурою сімейних підсистем. Перші відповідають за те, як члени подружжя мають

контактувати між собою, що власне і формує еталонні характеристики рольової поведінки. Другі - сімейні підсистеми, є нічим іншим як об'єднання рольових форм активності, пов'язаних з виконанням конкретних функцій сім'ї. [3]. Як відомо, уявлення про будь-яку роль формується в продовж досить тривалого часу і пов'язане з особливістю реалізації механізму соціального навчіння [1,5].

Повна сім'я має змогу забезпечувати як швидкість, так і якість проходження даних процесів. Неповна сім'я може вносити деструктивні елементи і перешкоджати формуванню адекватних статево-рольових уявлень у дітей. Можна припустити, що основна загроза тут полягає у тому, що дитина з такої сім'ї, недостатньо уявляє механізми та особливості узгодження ролей на основі взаємин, які складаються між членами подружжя.

У дітей із повних сімей існують деякі уявлення про взаємодію чоловіка та дружини у родині, такі як: матеріальний добробут забезпечується спільною діяльністю як чоловіка так і дружини; домашнє господарство повинно вестись дружиною, за винятком „чоловічої роботи” (важкої фізичної праці); виховання дітей здійснюється спільно (жінка зорієнтована на власне виховання, чоловік на контроль якості і покарання).

Діти з неповних сімей, розподіл функцій сприймають поверхнево. Вони знають і розуміють про можливість розподілу функцій, однак вважають, що без нього можна досить непогано жити. Сім'ї, цілком достатньо, для підтримки необхідного рівня забезпечення і одного працюючого. Робота по господарству є виключно буденною, їм важко розділити те, що повинен робити чоловік, а що жінка. Виховна функція цілком і в повному обсязі належить дорослому незалежно від гендерних властивостей.

Найбільш гострою та практично важливою стороною формування статево-рольової ідентифікації дитини є знання про систему узгодження функціональних характеристик ролі. Адже сімейні функції ролі чоловіка чи жінки можуть змінюватись залежно від зовнішніх факторів (втрата роботи, дикретна відпустка, вимоги кар'єри і т.і.), однак це є тільки епізод, який не повинен впливати на статево-рольову ідентифікацію особистості. На практиці

більшість дорослих надто заклопотані своїми проблемами і мало звертають увагу на те, як вони поводять себе взаємодіючи з рідними і, власне, який приклад отримують діти. Представники психоаналізу впевнені у тому, що дитина сприймає взаємини у батьківській сім'ї інтеріорізує їх і в подальшому переносить в свою власну сім'ю [2,71].

Повна сім'я до певної межі володіє ресурсом, який дозволяє згладжувати негативні неузгодженості або викривлення статево-рольових функцій. Це можливо через постійне перебування обох членів подружжя в полі зору дитини, формуючи враження про необхідність спільного життя і взаємодоповнення, в той час як неповна сім'я таким ресурсом не володіє. Тобто, батько чи мати може самостійно функціонувати в суспільстві без підтримки чи допомоги, об'єднуючи при цьому в собі функції обох членів подружжя. Статево-рольова функціональність тут втрачає значення, що достатньо добре засвоюється дітьми.

Оскільки, у більшості неповних родин, діти живуть із матерями, розглянемо особливості дітей, які зростають без батька.

З'ясування дитиною своєї приналежності до конкретної статі відбувається в перші 2-3 роки, і наявність повної сім'ї при цьому вкрай важлива. Хлопчики, що виховуються без батька у віці до 4-х років, виростають менш мужніми і наполегливими в досягненні мети, більш залежними від однолітків, вони рідше захоплюються тими видами спорту, які вимагають взаєморозуміння і фізичного контакту. Дослідження показують, що хлопчики в таких ситуаціях більш чуйні, більш вразливі, ніж дівчатка.

Втрата батька після 4-річного віку менше позначається на статевому розвитку і на засвоєнні хлопчиками відповідних підлозі соціальних ролей. У них частіше відзначаються відхилення в поведінці, викликані дефіцитом авторитету, який в родині зазвичай представляє батько, і відсутністю можливості знайти імпонуючий чоловічий приклад, задовольнити свої рольові потреби і інтереси.

Дівчата, як правило, мають більшу здатність до соціалізації та адаптації, і труднощі в вихованні з ними виникають рідше. Наслідки відсутності батька у дівчаток починають позначатися в підлітковому віці, коли у багатьох з них виникають труднощі в пристосуванні до жіночої ролі при спілкуванні з представниками протилежної статі, так як вони не спостерігали правильних відносин між представниками різних статей (своїх батьків або дорослих).

Н.Є. Харламенкова в своєму дослідженні вивчає вплив батька на становлення статевої ідентичності підлітків і виділяє специфічні особливості даного впливу. На її думку, специфічний вплив батька на внутрішній світ підлітка є істотною детермінантою прийняття, тієї чи іншої статево-рольової моделі. Не оцінюючи хлопчиків як виразно маскулінних або фемінінних, батько, проте, формує у сина риси мужності. Батько створює ситуації, в яких успішність сина визначається його мужністю. Для дівчаток батько є провідником раніше недоступної інформації, «активно підтримує дочку в побудові нових відносин, перш за все з людьми протилежної статі» [11, 329 - 332]. Таким чином, можна зробити висновок про важливий вплив батька на становлення гендерної ідентичності підлітка.

Цікава в цьому питанні стаття О.Г. Калиною, А.Б. Холмогорової. У статті наводиться огляд робіт, пов'язаних з впливом взаємодії батька з дитиною на його психологічне благополуччя, причому вперше враховується не тільки реальна взаємодія, але і образ, створюваний дитиною. Відсутність батька в сім'ї та його амбівалентний образ у хлопчиків молодшого підліткового віку є негативних фактором для емоційного благополуччя. Для дівчаток молодшого підліткового віку значимо впливає тільки характер образу батька. Для хлопчиків, знаходяться в старшому підлітковому віці негативний образ батька негативно позначається на емоційному благополуччі [15, 219 - 222].

У дослідженні Повх Ю. А. і Філіппової Е. В. було виявлено, що у дітей і підлітків з неповних сімей виражені страхи, відчуття провини, своєї нереалізованості, які проявляються найчастіше, на тлі більш розвиненої рефлексії особистісних якостей, більш зрілого образу себе, більш раннього

усвідомлення своєї дорослості. У молодших школярів та підлітків з неповних сімей значимо виражена залежність від інших і невпевненість у собі. Також в цьому дослідженні було встановлено, що дівчатка є найбільш уразливими в ситуації відсутності батька.

У дівчат із неповних сімей, у яких сформовано позитивний образ батька, були виявлені наступні негативні особливості: негативна «Я концепція», суперечливе, неузгоджене ставлення до майбутнього, справжньому і минулого. Таким чином, позитивний образ батька не компенсує відсутність батька в сім'ї [15, 300 - 302].

У дітей, які мають задовільні відносини з батьком, рідше зустрічається депресія і тривожні розлади. Також такі діти впевнені в собі і більш емоційно стійкі. Теплі стосунки з батьком сприятливо позначаються на успіхах в школі, а активну участь батька в вихованні життя дитини формує надійний тип прихильності. Позитивний образ батька формує статево-рольову ідентичність.

Домінування материнського виховання в неповній родині визначає специфіку психологічних механізмів статево-рольової соціалізації хлопців-підлітків: у них утруднені статева ідентифікація й формування чоловічих рис характеру; високий ризик розвитку негативної статевої ідентифікації; соціальне очікування й підкріплення не характерних для статі моделей соціалізації. Домінуючі типи материнського виховання в неповних родині (авторитарна гіперсоціалізація, емоційне відкидання дитини, ставлення до дитини як до «маленького невдахи») впливають на тип статево-рольової поведінки хлопців-підлітків (емоційне прийняття й вираження фемінних установок і поведінкових стратегій), формують занижене самоприйняття, збільшують інфантилізацію й особистісну незрілість.

Можна зробити висновки, що важливими еталонами статево-рольової поведінки є батьки. Батько дає дитині світ думки, закон, порядок і дисципліну. Він необхідний дитині протягом усього її розвитку. Батько для підлітка – джерело безпеки. Роль батька, який активно спілкується з дітьми і є в них авторитетом, незамінна. Дитина краще соціалізується, перебуваючи в

близькому контакті з таким батьком. Отже, батько постає як авторитетний соціальний зразок, приклад поведінки, його присутність в сім'ї надає підлітку впевненість і самостійність у прийнятті рішень. Лише батько може сформувати в дитини здатність до ініціативи і протистояння груповому тиску. Чим більше дитина прив'язана до матері (порівняно з батьком), тим вона менш активна, гірше може протистояти агресії оточення. Чим менше дитина прив'язана до батька, тим, імовірно, більше знижена самооцінка, тим меншого значення вона надає духовним і соціальним цінностям, порівняно з матеріальними та індивідуалістичними. [38, 102]

Виявлено, що батько відіграє більш важливу роль, у формуванні відповідальності в дитини. Відбувається це, вочевидь, тому, що батьки, які приділяють велике значення самостійності, дають підліткам можливість відповідати за свої дії, з більшою повагою ставляться до прагнення підлітків до незалежності, ніж матері. Унаслідок цього в підлітків менше конфліктів з батьками. Батько також відіграє важливу роль у розвитку дівчинки. Його риси, особливості його поведінки, нюанси взаємин з ним запам'ятовуються, часом несвідомо, і стають зразком, свого роду полюсом (позитивним чи негативним), до якого будуть згодом притягатися (або від якого будуть відштовхуватися) усі типи та форми поведінки майбутньої жінки з чоловіками. Теплі стосунки з батьком допомагають дочці пишатися своєю жіночністю. Вони, сприяють прийняттю себе як жінки та допомагають в гетеросексуальній адаптації. Те саме стосується і хлопчиків-підлітків. Якщо хлопчик ідентифікується зі своїм батьком і зберігає при цьому теплі стосунки з матір'ю, то його подальші відносини з жінками, ймовірно, будуть конкретними і приємними.

Самооцінка хлопчиків залежить від ступеня підтримки їх батьками. Роль батька у засвоєнні дитиною статевої ролі має велике значення. На фоні зростання значення ролі батька як виховного чинника в сучасній ситуації, відсутність у сім'ї батька виявляється набагато важче, ніж у минулому, коли вся робота з дітьми представлялася лише «жіночою справою». У зв'язку з цим явищем психологи говорять про нову небезпеку для дитини – батьківську

депривацію, оскільки не завжди можна замістити роль, яку цей член сім'ї мав би виконувати щодо дитини й усієї сімейної одиниці. Життя й умови виховання дитини без батька мають явну специфіку й суттєво відрізняються від життя дитини в повній сім'ї. Навіть якщо мати намагається заповнити відсутність батька й робить усе можливе, щоб поєднати в собі ролі обох батьків, вона в принципі не може реалізувати одночасно обидві батьківські позиції – материнську й батьківську. Такі умови життя дитини будуть відображені в особливостях її особистісного розвитку: її емоційному самопочутті, самооцінці, ставленні до оточення, на статево-рольовій поведінці. [24;135]

У неповній сім'ї відбувається перерозподіл ролей, так як образ відносин між чоловіком і дружиною відсутня. Життя в неповній сім'ї нерідко спонукає дитину до реалізації таких функцій, як: заміщення одного з членів сім'ї, створення сімейного союзу, в стосунки якого не допускаються інші люди (мати спілкується тільки з дитиною, розповідає йому про всі свої проблеми, радиться, а дитина спілкуванню з однолітками віддає перевагу спілкуванню з матір'ю). Така поведінка робить сильний негативний вплив на психіку дитини, так як він намагається зайняти місце партнера своєї матері, і якщо вона дозволяє йому така поведінка, це призводить до серйозних порушень в структурі їхніх стосунків.

Зустрічаються і своєрідні конфлікти, засновані на перенесенні матір'ю на сина незатребуваних претензій до його батька, тобто конфлікт починає нагадувати подружню сварку. При відсутності чоловіка претензії до сина можуть поєднуватися з перенесенням на нього відносини матері як дорослої жінки до свого брата. Таким чином, мати фактично очікує від підлітка поведінкових проявів двох дорослих чоловічих ролей.

У неповних сім'ях сини стають нерідко своєрідними "цапами-відбувайлами" для зменшення у матері нервового напруження і почуття емоційної незадоволеності. У сім'ях з дочками відзначається протилежна тенденція зменшення загроз, осуду і фізичних покарань в порівнянні з повними сім'ями, тобто матері більш дбайливо ставляться до психіці дівчаток, якщо

залишаються з ними удвох. Нерідко дівчатка (і хлопчики, схожі на батька) не відпускають мати від себе, відчуваючи кожен раз гостре занепокоєння при її намаганнях влаштувати особисте життя. [44, 70].

Наростає загальна боязкість, посилюються страхи, що йдуть з більш раннього віку, і частими діагнозами в цьому випадку будуть невроз страху і істеричний невроз, нерідко переростають в старшому підлітковому віці в невроз нав'язливих станів. При цьому виникають різного роду ритуальні запобігання від нещастя, нав'язливі думки про свою нездатність, невпевненість в собі і нав'язливі страхи, фобії.

Психологічні особливості дітей з неповних сімей висвітлив у своїх роботах Захаров А.І – «Це нестійкість, а в деяких випадках і занижений рівень самооцінки з актуальною потребою в його підвищенні, тяжке почуття відмінності від однолітків, активний пошук «значимого дорослого» і неадекватна вимогливість до матері, високе бажання змін її поведінки. Він зазначає, що дітям з неповних сімей для їх повноцінного психічного розвитку не вистачає своєчасної емоційної підтримки і розуміння дорослими своєрідності формування їх характеру, визнання в сім'ї або серед однолітків. Такі діти стикаються з безліччю психологічних і соціальних проблем.

Труднощі соціалізації та соціальної адаптації призводять до порушень відносин з оточуючими.

У дітей з неповних сімей спостерігається велика емоційна нестабільність і особистісна незрілість, менша сила «Я», підвищена емоційна чутливість і пасивність, боязкість, полохливість, нерішучість. Поява цих емоційних і характерологічних порушень залежить спілкування з батьком, що заміщує впливу матері, нерідко надмірно опікає своїх дорослих дітей. Погані взаємини з батьком (або батько відсутній взагалі, або рідко з'являється і не займається дитиною) позбавляють дітей (особливо хлопчиків) необхідного для їх розвитку чоловічої уваги. Відсутність батька - це відсутність зразка для наслідування у хлопчика і можливості набути досвіду спілкування і розуміння протилежної статі для дівчаток.

За результатами аналізу психолого-педагогічної літератури, присвяченій особливостям сімейно-рольової ідентифікації дошкільників з неповних сімей, представляється можливим зробити наступні висновки:

- Вплив виховання в неповній сім'ї розрізняється за ступенем впливу в залежності від статі дитини. Наприклад, для хлопчиків характерний більш високий рівень тривожності: як при спілкуванні з іншими людьми, так і в ситуаціях, пов'язаних з уявленнями про себе самого.

- Процес сімейно-рольової ідентифікації у хлопчиків з неповних сімей має яскраво виражені характерні риси в порівнянні не тільки з хлопчиками з повних сімей, але і з дівчатками, як з повних, так і з неповних сімей. При цьому сімейно-рольова ідентифікація у хлопчиків з неповних сімей зазнає більш суттєві зміни, ніж чим у дівчаток. Надалі, в підлітковий період такій дитині буде складніше засвоїти життєві ролі, особливо це стосується сексуальної ролі: для неї характерна певна неясність, сплутаність, можливий навіть відмова від прийняття відповідної статі сексуальної ролі. Це говорить про наявність труднощів, пов'язаних з уявленнями про себе, своєму власному «Я», що може призвести до соціальної дезадаптації, порушень в спілкуванні з протилежною статтю.

Дівчата з неповних сімей, також можуть відчувати якісь труднощі в процесі стетено-рольової ідентифікації, зокрема, прийняти за зразок чоловічу модель поведінки. Це може пояснюватися двома причинами, при цьому одна не виключає іншу: підвищений інтерес до протилежної статі як наслідок відсутності чоловічої фігури в сім'ї, або як варіант компенсації. У суспільстві неповні сім'ї виглядають неповноцінними, тому дівчатка можуть відчути неповноцінність жіночої статі в порівнянні з чоловічим [18, 62].

- Порушена сімейно-рольова ідентифікація призводить до того, що діти з неповних сімей відчують надалі більше труднощів у спілкуванні з протилежною статтю.

Значущою сферою встановлення нормальних і комфортних відносин з протилежною статтю є уявлення про мужність, жіночності, уявлення про

чоловічу і жіночу ролі поведінки в суспільстві. У разі неповноти сім'ї такі уявлення формуються з труднощами, так як немає зразка, за яким могли б бути засвоєні ці поняття. Тому у доросле життя такі діти виходять зі спотвореним сприйняттям реальних взаємин між чоловіком і жінкою.

У зв'язку з цим, зміцнення сім'ї в даний момент - одна з головних завдань теорії і практики психології. Актуальність проблеми формування сімейно-рольової ідентифікації у дітей з неповних сімей вкрай велика, і, не дивлячись на те, що існує велика кількість програм для роботи з дітьми з неповних сімей, спрямованих на корекцію проблем, що з'являються у дітей виховуються тільки одним батьком, жодна з них не має на меті скорегувати саме процес сімейно-рольової ідентифікації. Тому необхідно вести розробку психолого-педагогічних програм, спрямованих на формування сімейно-рольової ідентифікації у дітей з неповних сімей, в пріоритетному режимі.

РОЗДІЛ 3

АНАЛІЗ РЕЗУЛЬТАТІВ ДОСЛІДЖЕННЯ ПСИХОЛОГІЧНИХ ОСОБЛИВОСТЕЙ СТАТЕВО-РОЛЬОВОЇ ІДНТИЧНОСТІ У ДІТЕЙ

3.1. Емпіричне дослідження

Дослідження проводилося у ОКЗ "Орієнтир" Петро-Михайлівської сільської ради та "Дніпровській загальноосвітній школі I-III ступенів".

У групу досліджуваних увійшло: 30 підлітків з повних та 30 підлітків з неповних сімей, віком 12-15 років, учні 6-9-х класів.

Також було опитано 20 дорослих, а саме матерів підлітків з неповних сімей.

У дослідженні були використані такі методики: Методика Куна Макпартленда „Хто Я?”. Який дає змогу визначити змістові характеристики ідентичності індивідуальності, з'ясувати значення статево-рольових характеристик в структурі індивідуальності.

Досліджуваний вписує в бланк власні думки після займенника Я. Таких написів (слів, речень, словосполучень) має бути 20. Респондентам повідомляють, що немає стандартів, чи правильних і неправильних відповідей, а є ваша думка. Для проведення підсумків треба взяти до уваги, що відповіді групуються за певними ознаками. Відповіді можуть стосуватися різних видів ідентичності: соціальної, професійної, статевої, дозвільної тощо. Дуже велике значення має те, щоб у описі була статевая приналежність, яка оцінюється від 1 до 3 балів, всі інші оцінюються 1 балом. Згадування (перші три місця сигналізують значущість цієї характеристики у структурі Я–концепції особистості) [25.18, 70]

Перш за все в ході змістовного аналізу виконання методики "Хто я?" вивчаються наступні особистісні прояви обстежуваних:

- особливості статевої ідентичності (ставлення до неї);
- особливості самооцінки ідентичності;
- рівень рефлексії;
- особливості тимчасової ідентичності.

Обробка методики "Хто я?" включає в себе розгляд таких моментів, як:

- визначення рівня диференціації ідентичності;
- представленість у відповідях різних компонентів ідентичності.
- співвідношення у відповідях позначення соціальних ролей і індивідуальних характеристик;
- психолінгвістичний аспект відповідей;
- відображення в ідентифікаційних характеристиках сфер життя;

Також було використано Методику „Намалюй людину”

Цей тест являє собою проєктивну методику вивчення особистості. Вперше він був розроблений у 1948 році К. Махвер і призначався для визначення рівня інтелектуального розвитку дітей і підлітків за допомогою виконаного ними малюнка людини. Сьогодні тест дозволяється використовувати для дослідження як дітей, так і дорослих; допускається групове дослідження. При інтерпретації отриманих даних я виходила з ідеї про те, що малюнок є вираженням «Я» досліджуваного. Значна увага приділялася аналізу різноманітних деталей малюнка, перш за все особливостям зображення основних частин тіла, які часто оцінюють відповідно до психоаналітичної символіки (Див. Додаток 2).

У Дослідженні враховувались особливості сімейних стосунків у кожній із родин. Проводились бесіди з батьками та вчителями.

Обробка результатів відбувалась за допомогою якісного аналізу, а також проведення кореляційного аналізу з використанням критерію рангової кореляції r -Спірмена в кожній з виділених груп (дівчатка і хлопчики, які проживають в неповних родинах; дівчатка і хлопчики, котрі виховуються в родині) виявлено чимало взаємозв'язків, що дозволило провести факторний аналіз.

3.2. Аналіз та інтерпретація результатів дослідження

Обробка результатів дослідження за методикою «Намалюй людину» відбувалась методом контент-аналізу із виділенням найбільш значних категорій.

Якісний аналіз малюнків дозволив виділити характерні особливості промальовування тіла і наявність статевих ознак символізують рівень вираженості фемінних/маскулінних рис у підлітків всіх підгруп. На мій погляд вони відображають ставлення дітей до своєї та протилежної статі.

Результати представлені в таблиці 3.1

Таблиця 3.1

Аналіз малюнків

Категорії	Повні сім*ї		Неповні сім*ї	
	Частота зустрічаємості	ранг	Частота зустрічаємості	ранг
Ідентичність автопортрету із образом людини власної статі	0,9	1	0,35	5
Величина фігури автопортрета і людини своєї статі ідентична	0,7	4	0,29	7
Зображення частин тіла, відповідних до фемінності/маскулінності	0,58	5	0,57	3
Позитивне емоційне відношення до себе як представника окремої статі	0,87	2	0,3	6
До представників своєї статі	0,82	3	0,64	1

Продовження табл.3.1

Негативне емоційне відношення до себе як представника окремої статі	0,06	9	0,42	4
До представників своєї статі	0,09	8	0,18	9
До представників протилежн.статі	0,35	6	0,53	2

В автопортретах дітей із повних і неповних сімей відображено як діти ідентифікують себе з образами, адекватними своїй біологічній статі, привносячи в свій портрет риси, які розглядаються як індикатори їх особистісних властивостей, при більш детальному розгляді малюнків підлітків із неповних родин, чітко виступають ознаки. 'Несформованості:' статевої ідентичності. Велику увагу хлопчики з повних сімей приділяють малюнкам чоловіка (найкраща промальовування, акуратність виконання, як правило, великі зображення), що говорить про значущість чоловічого образу.

У хлопчиків з неповних сімей чоловічий образ в основному представлений підлітками, однокласниками, друзями, а не дорослими чоловіками. В багатьох малюнках ідеального чоловіка існують деталі в одязі, в зовнішності: зброя, краватка, портфель, борода і тд.

Кількість зображених деталей тіла. Особливості зображення людини у дітей із неповних родин: у 15% тіло розміщення голови людини в профіль, в той час як тулуб розміщено в анфас (це інтерпретується як тривога, викликана соціальним оточенням та потребою в спілкуванні)

У 12% - покати плечі (відчай, похмурість, занепад духу, почуття вини, недостатність життєвої активності)

Ще одна характеристика – вузькі плечі свідчить про відчуття малоцінності, маловартості.

Крупні плечі (у дівчат – 9%, у хлопців – не спостерігається – можливо тому, що малюнки хлопців носять яскраво виражений маскулінний характер, де широкі плечі не виділяються: таке зображення свідчить про усвідомлення власної великої сили або надто великою потребою у владі.

«Угловаті» плечі зобразили у своїх малюнках 16% дітей, відповідно, що є ознакою надмірної обережності, захисту. Те, що ця характеристика переважає у дівчат свідчить про переживання ними власної беззахисності.

Різко розрізняється тенденція малювати «прямокутний» тулуб – у 19% дівчат проти 0% хлопців. Це є прямим свідченням відчуття мужності. Крім того в зображеннях дівчат сильно підкреслюється (виділяється): обличчя (надмірний інтерес до свого зовнішнього вигляду) – 35% проти 23%; вуха (чуттєвість до критики) – 9% проти 2%; очі – 39,5% проти 37%.

Ці риси обличчя є рецепторами зовнішніх стимулів і характеризують сенсорний контакт з дійсністю. Те, що вони переважають у жіночої статі, є свідченням чуттєвості жінок.

Сам характер малюнку у дівчат значно менший за розмірами, ніж у хлопців. Це говорить про емоційність, тривожність, відчуття дискомфорту. Одночасно малюнки дівчат явно переважають кількістю (іноді надмірною) деталей. Це інтерпретується як невміння обмежити себе, вказує на вимушену потребу налагодити ситуацію, на надмірне піклування про себе, свою родину, соціальне середовище. Такі ознаки можна вважати проявами порушень статево-рольової ідентифікації, які можуть призвести до переживання депресій.

У зображеннях «чоловіка» переважають такі ознаки, часто протилежні до розглянутих вище. По-перше, мала голова (7% проти 5%). При врахуванні того, що всіх цих чоловіків малювали особи жіночої статі, можна зробити висновок про прописування протилежній статі інтелектуальної недостатності. Це говорить про негативне ставлення дівчат вже в підлітковому віці до представників чоловічої статі. Можливо через те, що більшість з цих дівчат виховує лише мати.

18,6% хлопці– зобразили замалий тулуб. По розмірах серед чоловічих зображень переважають великі, що говорить про марнославство, експансивність, схильність до пихи. Такі характеристики часто відносять до помилкових стереотипів маскулінності. Цікавим є факт, що на обличчі у хлопців яскравіше виділені довгі вії (19% проти 7% у дівчат) і волосся (42% проти 39,5%). Довгі вії говорять про кокетливість, схильність зваблювати, демонструвати себе. Волосся ж є ознакою мужності, хоробрості, сили і прагнення до неї.

Якісний аналіз малюнків дозволив виділити характерні особливості промальовування тіла і наявність статевих ознак - символізують рівень усвідомлення статевої ролі і вираженість фемінних/ маскулінних рис у підлітків всіх груп.

На мій погляд вони відображають емоційно-ціннісне ставлення до себе, як представникові чоловічої/ жіночої, статі, і до представників своєї і протилежної статі. В автопортретах дітей із повних і неповних сімей відображені відповідні статі ознаки, тобто підлітки ідентифікують себе з образами, адекватними своїй біологічній статі, привносячи в свій портрет риси, які розглядаються як індикатори їх особистісних властивостей.

При більш детальному розгляді малюнків підлітків із неповних сімей чітко виступають ознаки несформованості статевої ідентичності. Велику увагу хлопчики із повних сімей приділяють малюнкам чоловіка (найкраще промальовування, акуратність виконання, як правило, великі зображення), що говорить про значущість чоловічого образу.

У хлопчиків із неповних родин чоловічий образ в основному представлений підлітками, - однокласниками, друзями, а не дорослими чоловіками. В багатьох малюнках ідеального чоловіка існують деталі, в одязі, в зовнішності: зброя, краватка, портфель, борода і тд. У хлопчиків всіх підгруп з переважаням маскулінності, малюнки чоловіка і автопортрет схожі між собою, що свідчить про правильну статеву ідентифікацію.

Малюнки дівчаток у всіх підгрупах більш деталізовані і акуратні, різноманітніші, ніж у хлопчиків. Образи емоційно позитивно насичення у дівчаток із повних сімей. У порівнянні з малюнками хлопчиків, роботи дівчаток свідчать про те, що у них більш сформовані статево-рольові уявлення як фемінні, так і маскулінні. Ідентифікацію себе з жіночим образом добре видно на малюнках дівчаток із повних сімей (якість малюнків і їх зміст). У багатьох малюнках дівчат із неповних сімей в порівнянні з дівчатками, у котрих родина повна, спостерігаються ознаки неадекватної самооцінки, що в певному сенсі обумовлено віковими особливостями.

У дівчат усіх підгруп проявляється тривожність, невпевненість в собі, притаманна більше фемінності. Також мають місце подібні малюнки, де видно ознаки негатівізму: сильне штрихування малюнка, зображення, особливо у верхній частині листа, недбалість, неакуратність малюнка, що відображає конфліктні або негативні відносини до себе, протилежної і своєї статі. Дана манера виконання властива більшою мірою дівчаткам з маскулініними рисами. Зображення чоловіка найбільше, що, свідчить про значущості образу. Часто в малюнках цих дівчаток власний образ ідентичний чоловічому. Ідеальна жінка намальована не настільки якісно, при цьому вона представлена феміною. Це свідчить про те, що дівчатка в цьому віці відносяться негативно, перш за все, до себе, можливе слідство загального зниження рівнів самооцінки, яке констатують багато дослідників. У дівчат із неповних родин, ідеальний чоловік представлений в більшості випадків юнацькими образами (підлітками, однолітками з класу), ніж зрілим віком, порівняно з дівчатками із повних сімей. У деяких малюнках, як хлопців, так і дівчаток із неповних родин присутні деталі, які указують на те, що підлітки відчують почуття незахищеності. Дитина несвідомо виражає в символічному вигляді нестійкість особистості.

Діагностика за методикою М. Куна "20 тверджень" дозволила виявити такі групи уявлень, що відображають образ "Я" у дітей фізичні, морально-етичні, характерологічні, соціально-рольові аспекти. Це дозволяє зробити висновок про наявність у свідомості дітей уявлень про себе як представників

конкретної статі, хоча є і багато характеристик андрогінного характеру, пов'язаних із самореалізацією у навчанні, майбутній професійній діяльності тощо. На основі використаного аналізу виявлен показники особистісних характеристик, пов'язаних із статевими ознаками.

Проведення кореляційного аналізу з використанням критерію рангової кореляції r -Спірмена в кожній з виділених груп (дівчатка і хлопчики, які проживають в неповних родинах; дівчатка і хлопчики, котрі виховуються в родині) виявлено чимало взаємозв'язків, що дозволило провести факторний аналіз (табл.3.2)

Таблиця 3.2

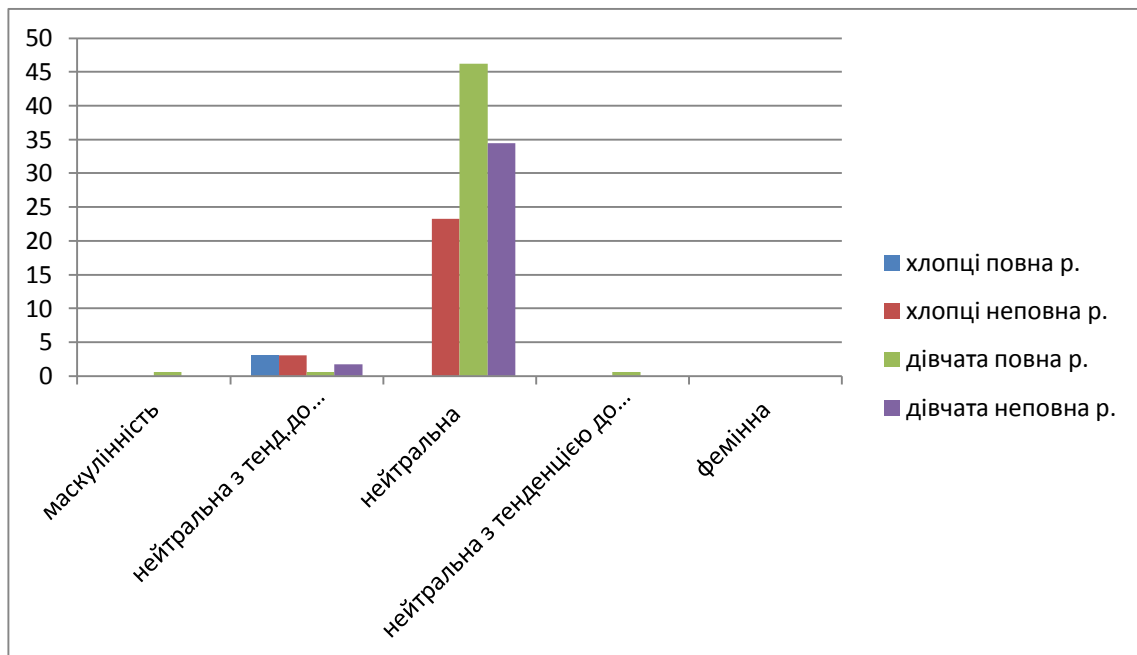
Результат кореляційного аналізу

Показники за критеріями	хлопці		дівчата	
	Повна родина	Неповна родина	Повна родина	Неповна родина
маскулінність	0	0	0, 54	0
Нейтральна з тенденцією до маскулінності	3	3,03	0, 54	1, 68
Нейтральна	32,76	23,23	46,24	34,45
Нейтральна з тенденцією до фемінності	0	0	0, 54	3, 36
Фемінна	0	0	0	0

Також показники за даними критеріями, ми можемо розглянути на прикладі даної діаграми(рис 3.1)

Рис.3.1

Діаграма кореляційного аналізу

З неї ми бачимо, що сімейне становище дітей, впливає на самоусвідомлення дитиною своєї статі. Цікаво зазначити, що у дівчаток і з повних і з неповних сімей, переважають нейтральні характеристики у ставствій самоідентифікації.

Аналіз проводився методом головних компонент з використанням варимакс обертання. можливість застосування факторного аналізу до обраних показу телям визначалася за допомогою критерію адекватності вибірки Кайзера - Мейєра - Олкіна (КМО), де КМО = 0,000 для всіх підгруп, що свідчить про задовільну адекватності, а також критерію сферичності Барлетта ($p = 0,00$ для всіх підгруп), що підтверджує придатність факторного аналізу.

Результати факторного аналізу в підгрупі дітей, які виховуються в у неповній родині(табл. 3.3)

Таблиця 3.3

Факторний аналіз дітей із неповних сімей

Група	Фактор	Навантаження на фактор	Компоненти фактора	Навантаження на компонент
Хлопці неповна родина	1. Емоційно-стресова дестабілізація особистості, що супроводжується порушенням соціально-рольової-ідентифікації	4,419	Емоційна лабільність	0,903
			Депресивність	0,844
			Дратівливість	0,773
			Спонтанна агресивність	0,726
			Непряме позначення статі	0,598
2. Соціально відкрита чоловіча позиція	3,895	Маскулінність	0,817	
		Відкритість	0,808	
		Екстраверсія	0,617	
3. позитивна статево-рольова позиція	2,152	Позитивні характеристики	0,854	
		Схильність до гендерних стереотипів	0,520	
4. Чоловічі характеристики / жіночі характеристики	1,696	Відкритість	0,672	
		Врівноваженність	0,659	
		Реактивна агресивність	0,512	
		Товариськість	-0,724	
5. Актуальна соціальна ідентичність /майбутня професійна ідентичність	1,532	Соціальні ролі	0,856	
		Соціальна ідентичність	0,777	
		Професійні ролі	0,502	
Дівчата неповна родина	Фактор	Навантаження на фактор	компоненти фактора	Навантаження на компонент

Продовження табл.3.3

		5,132	Невротичність Депресивність Спонтанна агресивність Дратівливість	0,893 0,884 0,720 0,678
	2. Чоловічі стереотипні характеристики	3,124	Екстраверсія Врівноваженність Відкритість Реактивна агресивність Спонтанна агресивність	0,800 0,787 0,601 0,537 0,518
	3. Майбутня професійна ідентичність/актуальна соціальна ідентичність	2,368	Професійні ролі Товариськість Непряме позначення статі	0,822 0,553 -0,763
	4. Стереотипи чоловічі /стереотипи жіночі	2,133	Маскулінність Товариськість Сором'язливість	0,691 0,689 -0,843
	5. дестабілізувати негативний образ Я	1,992	Негативні характеристики Амбівалентний образ Я Позитивні характеристики	0,785 0,648 -
	6. Соціальна ідентичність	1,726	Соціальна ідентичність Соціальні ролі	0,879 0,814 0,786

У підгрупі хлопчиків із неповних сімей було виділено п'ять факторів, три з яких інтегрують в собі елементи психологічних властивостей особистості і ставлення до себе як до представника своєї статі (емоційно-оціночний і особистісний компоненти). Два інших фактори включають в себе соціально-рольові компоненти (поведінковий компонент). Фактор 1 з найбільшою вагою включає в себе параметри, що характеризують емоційно-стресову

дестабілізацію особистості, що супроводжується порушенням соціально-рольової ідентифікації. У підгрупі дівчаток, з неповних сімей, було визначено шість факторів, два з яких включають в себе компоненти психологічних властивостей особистості. Фактор 1 з найбільшою вагою включає в себе параметри, що характеризують емоціонально-агресивну дестабілізацію особистості. Фактор 2, який характеризує поведінковий компонент, представлений чоловічими стереотипними характеристиками, що може бути обумовлено соціальною ситуацією розвитку і приспособи- котельної реакцією дівчаток до найближчого оточення, а також кризою статево-рольової ідентичності. У дівчаток з неповних родин виявлено фактор, що характеризує дестабілізовану негативний образ Я, що підтверджується, дає дані дескриптивного аналізу. Для порівняння розглянемо результати факторного аналізу в підгрупах підлітків, які виховуються у повній родині(табл 3. 4)

Таблиця 3.4

Факторний аналіз ідей із повних сімей

підгрупа	фактор	Навантаження на фактор	компоненти фактора	Навантаження на компонент
хлопчик и (повна родина)	1.Емоційна дестабілізація особистості	5,020	Спонтанна агресивність Дратівливість Реактивна агресивність Депресивність Відкритість невротичність Екстраверсія-интраверсія Врівноваженність	0,844 0,866 0,778 0,777 0,712 0,705 0,573 0,550
	2.Стереотипи чоловічі/ стереотипи жіночі	3,400	Товариськість Маскулінність Екстраверсія Сором'язливість	0,774 0,766 0,573 -0,659

Продовження табл.3.4

	3.Соціальна значемість серед оточення	2,708	Соціальна ідентичність Соціальні ролі Сімейні ролі	0,829 0,772 0,721
	4.Прийняття соціальних ролей, визначення статтю	1,824	Непряме позначення статі Позитивні характеристики образу Я Схильність до гендерних стереотипів	0,869 0,831 0,567
	5.Проблемна особистісної ідентичності	1,593	Амбівалентний образ Я Особистісна ідентичність	0,910 0,892
підгрупа	фактор	Навантаження на фактор	компоненти фактора	Навантаження на компонент
дівчатка (повна родина)	1.Соціально-бажана адаптивна гендерна позиція	3,973	Екстраверсія Товариськість Схильність гендерним стереотипам Відкритість Маскулінність Непряме позначення статі	0,787 0,786 0,755 0,741 0,659 0,544
	2.Емоційна дестабілізація особистості	2,879	Депресивність Емоційна лабільність Сором'язливість Невротичність	0,853 0,793 0,710 0,621
	3.дестабілізуваний рефлексивний образ Я	1,964	Особистісна ідентичність Амбівалентний образ Я Складність самоідентифікації	0,832 0,786 0,544
	4.Негативна затруднена самоідентифікація	1,947	Негативні х-ки Складність самоідентифікації Позитивні х-ки	0,719 0,657 0,730

У підгрупі хлопчиків із повної сім'ї, визначені п'ять факторів, при цьому два фактори також інтегрують компоненти психологічних властивостей особистості і емоційно-оцінну складову, один фактор характеризує актуально особистісну ідентичність і два фактора включають в себе соціально-рольові компоненти. Для представників даної підгрупи характерна сформована соціальна ідентичність зі значним 3-соціальним оточенням, прийняття соціальних ролей, запропонованих статтю, наслідування чоловічим стереотипам.

У підгрупі дівчаток із повних родин, виділено чотири фактори. Фактор 1 з найбільшою вагою включає в себе параметри, які характеризують соціально-бажану адаптивну гендерну позицію (поведінковий компонент), інші фактори характеризують емоційну дестабілізацію особистості, дестабілізований рефлексивний образ Я, негативну самоідентифікацію. Такий прояв статево-рольової ідентичності обумовлено підлітковим віком, періодом емоційної нестійкості і процесом формування рефлексії

Отримані результати дозволяють говорити, що у дітей з неповних сімей, в діагностиці за методикою К.Макпартленда, дають підстави вважати, що у дітей із повних та неповних родин відрізняється перебіг установа статево-рольової ідентифікації. У хлопців із неповних родин, просліджується підвищення агресивності. Через відсутність зразка для наслідування, поняття чоловіка у них дещо розмите.

У дівчат із неповних родин просліджується недовіра до чоловічих образів, що її оточують. Проблеми у спілкуванні з однолітками. Ставлення до своєї статі визначається, через більш нейтральні характеристики себе. Також у певного відсотка дівчат просліджується підвищена маскуліність,

Високий рівень сформованості статево-рольового образу, показали 70% дітей з повних сімей і 57% дітей з неповних сімей. Велика частина дітей і з повних, і з неповних сімей можуть назвати не лише якісь зовнішні розпізнавальні ознаки себе, що відображають образ "Я": жінка/чоловік": фізичні (красуня, струнка, спортивний, високий), морально-етичні (добра, співчутлива, відповідальний, мужній), характерологічні (таємнича, мрійлива,

весела, дотепний, ерудований), соціально-рольові аспекти (учень, донька, син, волонтер). А й особливості їх поведінки, переваг в іграх, компаніях однолітків (хороша подруга, душа компанії, жартівник, мрійник)

Це дозволяє зробити висновок про наявність у свідомості дівчат та хлопців уявлень про себе як представників конкретної статі, хоча є і багато характеристик андрогінного характеру, пов'язаних із самореалізацією у навчанні, професійній діяльності тощо.

Середній рівень сформованості статево-рольового образу дитини показали 20% дітей з повних сімей і 36% дітей з неповних сімей.

Такі відповіді відповідають середньому рівню за критеріями сформованості статево-рольового образу дитини. Можемо припустити, що такий рівень розвитку статево-рольового образу дитини пов'язаний з не зовсім сприятливою сімейною ситуацією: гостювий шлюб; сім'я з інвалідом; родина із залежним членом сім'ї.

Низький рівень сформованості статево-рольового образу показали 10% дітей з повних сімей і 7% з неповних. Повнота сім'ї не є показником правильного розвитку процесів формування статево-рольового образу дитини, можливо, в сім'ях цих дітей сімейні стосунки не сприяють правильному становленню статево-рольової ідентифікації.

Очевидно, що більша частина дітей з повних сімей і половина дітей з неповних сімей мають високий рівень сформованості статево-рольового образу: діти знають про своїх теперішні та майбутні статеві ролі, позитивно сприймають себе як представника певної статі. Оцінюють себе в цілому позитивно, знають про свої майбутні статеви ролях, називають стереотипні відмінності хлопчиків від дівчаток, т. е. мають середній рівень сформованості статево-рольового образу трохи менше чверті дітей з повних сімей і одна третина дітей з неповних сімей. Тільки у 10% дітей з повних і 7% дітей з неповних сімей низький рівень сформованості статево-рольового образу - знають про свої майбутні статеві ролі, позитивно сприймають себе як представника певної

статі, але мають невизначене уявлення про відмінності хлопчиків і дівчаток, про особливості поведінки хлопчиків і дівчаток в середовищі однолітків і сім'ї.

Таким чином, досліджуючи аспекти ставлення до своєї і протилежної статі у дітей з повних і неповних сімей, я прийшла до висновку, що для дітей із повних сімей найбільш характерно позитивне ставлення до свого і протилежної статі, отже, становлення статевої ролі проходить відповідно з віком і статтю дітей. Дуже невелика кількість дітей з повних сімей показали негативне ставлення до своєї статі. Для дітей з неповних сімей даної вибірки характерний когнітивно-емоційний дисонанс: 36% дітей з андрогінними рисами і 21% дітей з переважанням протилежного типу статевої ролі.

Слід зазначити, що велику роль у становленні статевої ролі дітей підліткового віку відіграє сім'я і взаємини в ній. Діти з неповних сімей продемонстрували більший відсоток порушення когнітивно-емоційного прийняття своєї статі. Що стосується гендерного аспекту в питанні становлення статевої ролі, то у дівчаток, на мій погляд, він проходить трохи інтенсивніше.

При порівнянні результатів за даними методиками підлітків з повних і неповних сімей були виявлені відмінності.

У хлопців з повної сім'ї маскуліність має позитивні взаємозв'язки з такими показниками, як прийняття себе, самовпевненість, домінування, очікування позитивного ставлення інших, зовнішній контроль. У цій групі виявлений негативний взаємозв'язок між маскуліністю і самозвинуваченням і конфліктом з іншими. Можна припустити, що розвиток і прийняття чоловічих якостей у юнаків захищає їх від внутрішніх конфліктів.

Фемінні якості цих юнаків взаємопов'язані з копінг-стратегією позитивної переоцінки і розвитку на рівні значущості. Дану копінг-стратегію, ймовірно, можна розцінювати як вчинок при вирішенні складних ситуацій, тому вона традиційно пов'язується з жіночою роллю. Таким чином, можна сказати, що прийняття юнаками в собі фемінних якостей допомагає їм переоцінювати події і розвиватися.

У юнаків з неповних сімей, які не характеризуються деструктивною поведінкою, були виявлені наступні особливості складових статево-рольової ідентифікації. Показники маскулінності і фемінності негативно взаємопов'язані з одними і тими ж копінг-стратегіями, такими як активний копінг, позитивна переоцінка і розвиток, пошук соціальної підтримки, сприяння.

Можна сказати, що у даних підлітків розвиток статево-рольових якостей не приводить до вибору конструктивних копінг-стратегій, а навпаки стримує їх. Позитивний зв'язок маскулінні якості мають тільки із концентрацією на емоціях і емоційному виході, це ж пов'язано і з фемінними якостями. Можна, можливо зробити висновок, що юнаки з неповних сімей не поділяють поведінку на чоловічу і жіночу, слабо собі уявляють моделі поведінки маскулинного або фемінного людини в складній стресовій ситуації.

У той же час, показник маскулінності в цій групі має позитивні взаємозв'язку з аутосимпатією, самоприйняттям. Таким чином, вираженість маскулінних якостей у юнаків з неповних сімей позитивно впливає на їх самоствалення, при цьому не провадить регулятивної функції. Також потрібно відзначити позитивний взаємозв'язок в цій групі показника значущості чоловічої статі і загальної адаптованості. Цей зв'язок показує нам, що якщо при вихованні мати формує негативний образ чоловіка в очах сина, то це безпосередньо негативно впливає на успіхи його адаптації. Можна сказати, що такі хлопці мають спрощене стереотипне уявлення про стилі поведінки та адаптації чоловіків і жінок.

У групі дівчат з повних сімей показник фемінності безпосередньо взаємопов'язаний із, очікуванням позитивного ставлення від інших і ставленням інших людей. Можна припустити, що фемінні якості у дівчаток з повних сімей впливають в першу чергу на сферу спілкування і міжособистісного взаємодії (допомагають налагоджувати відносини з оточуючими). Взаємозв'язок фемінності і Самоінтерес може бути пояснений віковими особливостями і підвищеною увагою дівчат в першу чергу до своєї зовнішності, що можна розцінити і як показник активного протікання процесу статево-рольової

ідентифікації, прийняття свого мінливого тіла, усвідомлення і прийняття себе як дівчини, жінки.

Показник фемінності в даній групі також позитивно корелює з концентрацією на емоціях. Використання даної копінг-стратегії фемінними дівчатами цілком укладається в традиційні уявлення про жіночу роль. Також цікава взаємозв'язок позитивного ставлення до жіночої статі і виразністю якостей фемінності.

Логічно припустити, що чим краще дівчина відноситься до жіночої статі, ніж більше вона здається для неї привабливою, тим більше вона розвиває в собі фемінні якості. Показник маскулінності в групі дівчат з повних сімей має позитивний взаємозв'язок з аутосимпатії і пошуком соціальної підтримки як розради, так і сприяння. Можна припустити, що маскулінність для цієї групи дівчат пов'язана з більшою впевненістю в собі, вона «дозволяє» їм попросити про допомогу і є «захистом» від імпульсивних емоційних реакцій і необдуманих вчинків. Можна сказати, що в середовищі благополучних підлітків з повних сімей підтверджується маскулінна гендерна теорія. В її основі лежить переконання в тому, що саме маскулінні якості забезпечують загальну адаптацію. І було виявлено, що дійсно маскулінні якості пов'язані з більш-менш активною позицією у вирішенні проблем, захищають від самозвинувачень і не дозволяють відходити від проблем, тоді як фемінні якості більшою мірою впливають на побудову близьких міжособистісних відносин.

У групі дівчат з неповних сімей показники як маскулінності, так і фемінності мають позитивний взаємозв'язку з наступними характеристиками: адаптованість, емоційний комфорт, самоінтерес і ставлення інших. Можна сказати, що в структурі статевої ідентифікації даної групи дівчат маскулінні і фемінні якості слабо диференційовані і, таким чином, є однаково значущими для регуляції поведінки і процесу адаптації. Чим більше виражені якості маскулінності і фемінності, тим більше такі дівчата адаптовані і відчують більший емоційний комфорт, відчують самоінтерес і орієнтуються на ставлення до них інших людей.

Фемінні якості в даній групі також корелюють з копінг-стратегією пошуку соціальної підтримки та сприяння. Маскулінність в даній групі має позитивний взаємозв'язок з домінуванням. Таким чином, маскулінні якості визначаються проявом домінування, що цілком укладається в рамки спрощених стереотипних уявлень про чоловічих і жіночих статевих ролях. Тоді як дівчата з повних сімей мають більш складну структуру взаємозв'язку маскулінних і фемінні рис з механізмами адаптації.

У групі дівчат з неповних сімей виявляються позитивні взаємозв'язку високої значимості між відомістю і такими показниками, як самоповага, аутосимпатія, самовпевненість, самоприйняття і глобальне самоствавлення, а також негативна зв'язок з показником самозвинувачення.

Також в даній групі показник зовнішнього контролю характеризується взаємозв'язками з саморозумінням, самоприйняття, самовпевненістю, самоповагою і аутосимпатії. Можна сказати, що дівчата з неповних сімей відчують себе більш комфортно, краще до себе ставляться і менш схильні до самозвинувачень, коли контроль за їх поведінкою здійснюється ззовні, іншими людьми. Традиційно відомість відносять до фемінних якостей, і можна припустити, що таким чином дівчата з неповних сімей реалізують свою жіночу статево-рольову ідентичність.

Результати дослідження юнаків і дівчат з неповних сімей багато в чому схожі. Спостерігається недиференційованність рис маскулінності і фемінності. У підлітків з деструктивною поведінкою уявлення про маскулінні риси ще більш спрощене, пов'язане в основному з активними реакціями самозахисту, а фемінність, як і для юнаків з неповних сімей, характеризується негативними складовими. Чим більше у такого юнака виражені фемінні якості, тим більше він відкидає жіночий образ, тим більше він видає реакції захисту свого вразливого фемінного «Я», агресивність, різкість, негативізм, дух суперництва. Таким чином, юнаки цієї групи характеризуються неприйняттям в собі рис фемінності. У той же час небажання або нездатність повністю слідувати чоловічій ролі, приймати відповідальність на себе, активно

вирішувати виникаючі проблеми ускладнюють і чоловічу ідентифікацію. Серед підлітків з деструктивною поведінкою дуже багато виховуються в неповних сім'ях, але це не означає, що відсутність другого батька обов'язково призводить до формування відхилень у поведінці у дитини.

Хотілося б відзначити, що виховання дитини в неповній сім'ї - це таке ж звичне, нормальне виховання, тільки воно здійснюється в більш важких умовах і має свої особливості, які необхідно враховувати.

За результатами проведеного дослідження ми ще раз можемо сказати, що підлітки, виховуються в неповній сім'ї, перебувають у групі ризику щодо формування деструктивних форм поведінки. Їх механізми адаптації, пов'язаної з статевою рольовою ідентичністю, відрізняються від механізмів підлітків з повних сімей і за своєю структурою близькі до структури взаємозв'язків підлітків з деструктивною поведінкою. З огляду на отримані дані, можна порекомендувати жінкам, з тих чи інших причин виховують дітей поодиночі, звернути увагу на розвиток у дитини більш чітких уявлень про ролі чоловіків і жінок, про пов'язані з ними стилі поведінки, концентрація на проблемі і планування, розвивати почуття відповідальності за свою життя і вчинки.

Таким чином, дані констатувального експерименту засвідчили, що виділені соціально-психологічні чинники відіграють важливу роль у становленні статевою рольовою ідентифікації підлітків, а саме:

- а) статевою рольові уявлення підлітків щодо образів сучасного чоловіка і сучасної жінки, з точки зору особистісно-гендерного підходу та його принципів, цілком вписуються у стереотипні уявлення про жіночу та чоловічу ролі;

- б) досліджені гендерні стереотипи вчителів досить поширені у навчально-виховному процесі, вони поглиблюють диференціацію соціально-психологічних вимог та очікувань стосовно поведінки дівчаток і хлопчиків;

- в) ставлення та стиль виховання у сім'ї негативно впливає на формування образу „Я”, зміцнює традиційні погляди на дихотомію сімейних і соціальних ролей чоловіків і жінок;

г) психологічна експертиза гендерного змісту текстів та ілюстрацій шкільних підручників свідчить, що авторами підручників перевага віддається стереотипному патріархальному розподілу ролей і закріплює гендерну асиметрію;

д) набуття статево-рольової ідентифікації хлопцями та дівчатами в умовах профільного навчання характеризується неадекватністю засвоєння зразків статево-рольових стереотипів, що призводить до статево недиференційованого дифузного гендерного образу „Я”, гіпермаскулінності дівчат або гіперфемінності хлопців. Все це гальмує, блокує, ускладнює розвиток андрогінної статево-рольової ідентифікації підлітків, а у майбутньому, без дотримання норм партнерства і паритетності стосунків, робить менш досяжним щастя сучасних жінок і чоловіків як в особистому, сімейному житті, так і в суспільно-соціальному середовищі.

Зміст програми розвитку статево-рольової ідентичності хлопців і дівчат:

Проаналізувавши розвивальні програми, запропоновані Н.В. Куніциною О. Лютовою, Ю. Пахомовим, О.П. Щоткою, О.М. Кікінежді можна запропонувати структуру корекційно-розвивальної програми щодо статево-рольової ідентичності у підлітковому віці.

На початковому етапі відбувається знайомство. Для цього пропонується учасникам тренінгових зустрічей сісти в коло. На початку заняття в природній манері слід назвати ім'я, яке учасник використовує в якості звертання до нього, окрім того потрібно запропонувати один прислівник, тобто характеристику, яка найбільше описує особистість учасника тренінгу, а також коротко розповісти про себе. Таким чином учасник презентує своє публічне Я. Дану вправу можна підкріпити ще й завданням намалювати малюнок до свого імені, розповісти хто дав ім'я, що воно означає, хто оточував дитину, хто більше часу проводив. На наступному етапі відбувається презентація особистісного гендерного Я образу.

Завдання полягає в тому, щоб представити себе в якості чоловіка або жінки, тобто презентувати свою гендерну приналежність. Важливим завданням для учасників є роздуми над особистісними презентаціями.

У вправі «Вартість стереотипу» слід обговорити стереотип «Чоловік – здобувач, а жінка – оберіг сімейного вогнища». Висловлені ідеї та думки записуються в таблицю на фліп-чарті. В таблицю записуємо переваги і втрати як для мужчин, так і для жінок. Цікавим та інформативним засобом є написання твору «Гендерна автобіографія». Дана робота є засобом дослідження становлення стетаво-рольової ідентичності, даний метод зорієнтований на саморефлексію і реконструкцію соціального досвіду індивідуальності.

В процесі виконання стетаво-рольової автобіографії дитина усвідомлює особливості своєї стетаво-рольової ідентичності, а також траєкторію і методи її формування. Для виконання автобіографії підлітку треба згадати себе в ранньому дитинстві. Згадайте як ви відносились до себе як до дівчинки, або хлопчика ваших батьків, ровесників.

Стосовно цих спогадів потрібно написати гендерну біографію за такими етапами :

1.Перші спогади про себе, коли розпізнали відмінності між хлопчиками і дівчатками, коли звернули увагу на різне ставлення до хлопців і дівчат.

2.Які були у вас улюблені іграшки? Які любили казки, мультики, яких героїв пам'ятаєте? Як ви виглядали в дитинстві, який носили одяг?

3. Згадайте, що вас вчили батьки, як повинна поводитися дівчинка, які якості має мати хлопчик? Які очікування були у ваших батьків щодо вашої поведінки?

4.Як відбувалася адаптація в школі, стосунки з однокласниками, яку поведінку схвалював вчитель і чи відрізнялась вона для хлопчиків і дівчаток?

5. Пригадайте взаємини з батьками. З ким із батьків у вас були тепліші стосунки, довіра, бажання відкритися?Які особливості спілкування характерні були у вашій сім'ї?

6. Вкажіть які якості в чоловіків та жінок ви визнаєте та цінуєте? Поясніть. Чи погоджуєтесь що у в суспільстві спрацьовують гендерні стереотипи?

7. Які фактори і особи найбільше здійснили вплив на ваші гендерні погляди?

8. Подумайте і виділіть ті детермінанти та способи які вплинули на формування ваших гендерних уявлень. Важливим завданням є складання рекламного повідомлення, яке позбавлене статево-рольових стереотипів. Завдання учасникам «Створіть рекламу, яка би не містила гендерних стереотипів. Потрібно скласти текст і зобразити у вигляді плакату».

З метою активізації ідей пропонується робота в групі 5-6 людей. Учасникам пропонують скористатися папером, ватманом, кольоровими олівцями, пастелями, фломастерами. Після закінчення роботи групи пропонують створену ними рекламу. Тренер цікавиться як відбувався процес створення, які емоції чи складно було працювати. Учням слід подумати які загальні закономірності вплинули на власний життєвий досвід. Наступним кроком є об'єднання учнів в пари для виконання наступного завдання: «Передайте своєму партнеру інформацію про становлення як жінки(мужчини)». Рекомендується згадати свої переживання, важливі події, висловлювання. Після взаємного обговорення в парах слід коротко розповісти свої найважливіші висновки і дослідження.

«Сценка сімей». Підліткам пропонують розіграти сценки, які моделюють традиційну та сім'ю, в якій визнаються рівні можливості між подружжям (тобто егалітарну), зрозуміти відмінності батьків в різних сім'ях, для прикладу, хлопчик просить купити йому візок, дівчинка має інтерес до машинок. Учні зображають кожную ситуацію, передбачають наслідки кожного типу поведінки батьків на прояв дитини.

Завдання «Навчання в школі: разом чи окремо?». Запропонувати висловлювання про те, які особливості переваги та недоліки навчання хлопців і дівчат в різних навчальних закладах. Об'єднати старшокласників, які запропонували протилежні погляди, тренер пропонує обговорити позиції.

Ведучий обговорює з учасниками наступні питання: - Який тип навчання відповідає інтересам і потребам дітей? - Який тип психолого-педагогічної взаємодії є більш гуманістичним?

Дається завдання для учасників тренінгу охарактеризувати і зрозуміти психологічну сутність ролі за допомогою наступних інструментів:

1. Гасло. Учасникам необхідно запропонувати лозунг – тобто тезу, яка характеризує головну лінію даної ролі, її призначення. Наприклад, «краса врятує світ», «за тобою, як за стіною», «жінки – найчарівніша частина людства».

2. Позитивні та негативні сторони. Слід зупинити увагу, щоб кожна роль має переваги і недоліки. Наприклад, роль «краса врятує світ» - позитивні якості: жінка як спасіння для Всесвіту, оберіг; негативні моменти: занадто велике навантаження на жінку.

3. Налаштування і цінності – на що орієнтована роль, характеристики віри та переконань. Наприклад, «без мене не дадуть ради», «я сильна, все зможу».

4. Дії – змістове навантаження самої ролі, наприклад «за тобою, як за стіною» - захищає, оберігає, відгороджує від проблем, служить бар'єром від зовнішніх впливів.

5. Здатності – це шанси, перспективи, вміння апробувати цінності та світогляд. Наприклад, роль «за тобою, як за стіною» - постійна присутність, надійність, непорушність, стабільність, впевненість.

6. Підтекст – загальні положення, умови, за умов яких відбувається роль. Наприклад, як «за тобою, як за стіною» – сімейна сфера.

Підліткам необхідно обрати до десяти соціокультурних ролей і охарактеризувати їх за шістьма параметрами, які подані вище.

З метою рефлексії в кінці заняття обговорюються наступні запитання:

1. З якими проблемами стикнулися під час відповідей?
2. Складніше описувати ролі чоловіка чи жінки?
3. Яка стать має більше негативних ролей?
4. Що сподобалося вам у процесі завдання, що нового взяли для себе?

Завдання на самоусвідомлення, аналіз самого себе, а також на соціокультурні стереотипи. Кожному старшокласнику слід відповісти на наступні запитання:

1. Згадайте своє дитинство і те, що вам говорили дорослі, як має поводитися дівчинка і хлопець?
2. Які обов'язки і завдання вони мають виконувати?
3. Які стосунки переважають між чоловіками і жінками?
4. Яким правилам я сліую в житті, які взяті з дитинства?
5. Які ролі є бар'єрами в житті, а які допомагають? В кінці заняття необхідно зробити узагальнення.

Узагальнення:

1. Статеворольові стереотипи засвоюються впродовж життя і визначають гендерні ролі.
2. Гендерні ролі – це певний шаблон, стиль поведінки чоловіка та жінки.
3. Слід задуматися над протилежними соціокультурними ролями, які є причинами внутрішніх та персональних конфліктів.

Отже, програма розвитку і корекції стеворольової ідентичності є різноплановою та складною, і передбачає комплекс психологічних методів.

ВИСНОВКИ

Аналізуючи теоретичні аспекти, статево-рольову ідентичність визначено як процес переживання власної відповідності соціокультурним ролям, прийнятим в суспільстві, тобто спектру норм і усталених поглядів на поведінку чоловіків і жінок. З'ясовано, що основними ознаками статево-рольової ідентичності є наслідування соціального досвіду та його відображення під впливом різних чинників: біологічних, соціальних, культурних. Визначено, що саме підлітковий вік як період дорослішання є сенситивним для розвитку статево-рольової ідентичності, усвідомленнями юнаками і дівчатами своєї статевої приналежності та презентування її в стосунках з протилежною статтю.

Розглянуто характеристики гендерної ідентичності, а саме:

- 1) маскулінність як прояв раціональності, сили особистості, лідерства, здатність до досягнень, впевненість;
- 2) фемінності, як характеристики, яка включає емоційність, м'якість, турботливість, інтуїтивність, емпатійність;
- 3) андрогінності – якості, яка поєднує характеристики фемінності і маскулінності.

Розглянуто роль стереотипів в статево-рольовій соціалізації, які нав'язують нормативи поведінки минулого і не спрямовані в майбутнє.

Теоретичний аналіз соціально-психологічних чинників статево-рольової ідентифікації особистості дав змогу розробити методологічний підхід, що найбільш адекватно відповідає завданням дослідження.

Як такий використовується особистісно-гендерний підхід, в основі якого покладено принципи: а) об'єктивності, паритетності, цілісності у вивченні та розвитку статево-рольової ідентифікації особистості; б) розвитку гендерної свідомості і самосвідомості у діяльності, що необхідно для правильного розуміння прояву та розвитку „Я-концепції” особистості, освоєння нею статевої ролі; в) наступності, який передбачає послідовність у передачі

гендерних знань молоді, їх адекватність віковим можливостям дитини, поступове розширення інформаційного гендерного поля, в якому авторитет джерела інформації (батьки, педагог, психолог, лікар) є важливою умовою нормального статево-рольового розвитку особистості.

Емпірично виявлений оптимальний і неоптимальний рівні статево-рольової ідентичності у підлітковому віці. Оптимальна статева ідентичність хлопців характеризується адекватною самооцінкою маскулінних, професійно-орієнтованих та соціальних ролей, середнім рівнем авторитарності, егоїстичності, підозрливості, автономності, потребою у пізнанні та орієнтацією в часі, креативністю.

Для дівчат оптимальним рівнем статевої ідентичності є прояв самооцінки, прийняття фемінної складової, емоційності, чутливості, доброзичливості, альтруїстичності, спонтанності, аутосимпатії, саморозуміння, контактності, гнучкості в спілкуванні.

Неоптимальні рівні статево-рольової ідентичності у дівчат проявляються через неадекватну самооцінку, зорієнтованість в більшості на професійні та соціальні ролі, авторитарність, домінантність, контроль, автономність, а у хлопців – через високий рівень аутосимпатії, емоційність, сенситивність, альтруїстичність, надмірна контактність. Такі результати свідчать про те, що дівчата з неповних сімей частіше мають високу самооцінку, ніж хлопці, а останні частіше володіють заниженою самооцінкою. Припускаємо, що у дівчат процеси самоусвідомлення і рефлексії відбуваються дещо інтенсивніше і раніше у зв'язку із раднішим дозріванням, окрім того ще однією причиною є те, що у неповних сім'ях діти частіше залишаються з матір'ю. Тому дівчата мають можливість наслідувати свою матір, навчатися соціальній взаємодії відповідно до статі, а от хлопці не мають об'єкта для наслідування та перебирання на себе поведінкових атитюдів, тобто немає взірця, який би допоміг їм належно розвивати свою статево-рольову ідентифікацію.

Оскільки матері, володіючи часто яскравими фемінними якостями, навчають і виховують хлопців в дуже дбайливому дусі, залучають до жіночої

роботи, підтримують емоційні стосунки і розвивають тим самим сентиментальність, добросердечність, чутливість тощо. Тому у дослідженні виявлені такі хлопці, які мають фемінні якості. Узгодження результатів методик дозволило підрахувати, що підвищений показник фемінності зустрічається у 19,8% юнаків. Таким хлопцям важко взаємодіяти з ровесниками, їх часто ображають, насміхаються, вони часто бувають замкнуті, не мають друзів, часто займаються художньою самодіяльністю, тобто спрацьовує позитивна компенсаторна функція. Тобто відсутність у сім'ї джерела статевої ідентифікації негативно впливає на процес соціокультурної ідентифікації.

Для хлопців з підвищеним рівнем фемінності характерні наступні прояви: сентиментальність, м'якість, поступливість у стосунках, доброзичливість, залежність від соціального оточення, слабкість протистояти обставинам, звертають увагу на дрібниці, важко переживають образи, є сенситивними до будь-яких впливів, хвилюються з найменшого приводу, зазнають утисків від однокласників, швидко ображаються, часто бувають у ролі «цап відбувайло».

Досліджено, що існують бар'єри щодо формування статево-рольової ідентичності у дівчат з яскраво вираженими маскулініними якостями: У роботі такі прояви пояснені соціальним розвитком, переходом до егалітарного суспільства, доступом до різних сфер науки і практики, іт-сфери, комп'ютерних технологій, компенсаторною функцією при відсутності одного з батьків, збідненим спілкуванням з батьком своєї статі, перешкодами в особистісному становленні та самовизначенні. Більшість досліджуваних хлопців і дівчат мають оптимальні показники статево-рольової ідентичності, а саме 77%. Проте виявлено решта – 23%, у яких є зустрічаються бар'єри з формуванням статево-рольової ідентичності. Такий показник обумовлений з високими проявами маскулініності у дівчат та фемінності у хлопців. У дівчат детермінантами неоптимального рівня розвитку статевої ідентичності є високий рівень авторитарності, егоїстичності, підозрливості, агресивності, автономії, орієнтації в часі, а хлопців – підлеглість, залежність, сенситивність, емоційність. З'ясовано,

що причинами проблем з формування статево-рольової ідентичності є відсутність об'єкта на наслідування, поведінкова компенсація відсутності одного із батьків, недостатній рівень взаємодії з представниками своєї статі, утруднене спілкування, особистісні якості.

У ході експерименту було доведено, що становлення статево-рольової ідентифікації особистості підлітків формується під впливом статево-рольових настанов сімейного та шкільного виховання, однолітків. Виявлено психологічні особливості сімейного виховання та батьківських гендерних настанов, які впливають на набуття статево-рольової ідентифікації підлітками.

Експериментальне дослідження процесу становлення статево-рольової ідентифікації підлітків в умовах сім'ї, шкільного оточення та профільного навчання дало можливість виявити такі основні соціально-психологічні чинники: а) гендерні уявлення підліткових груп, в яких механізм статево-рольової ідентифікації тісно пов'язаний з особливостями спілкування підлітків, а гендерна поведінка диктується специфікою групи, до якої належить підліток; набір позитивних рис, які підлітки цінують у представників своєї та протилежної статі в уявленнях підлітків абсолютно різний і збігається зі стереотипами фемінності та маскулінності; б) дослідження стилів спілкування підлітків з батьками виявили, що дівчата і хлопці здебільшого орієнтуються на сім'ю та поділяють сімейні цінності, ідентифікують себе з батьками; в) гендерні стереотипи та настанови вчителів, які впливають на становлення статево-рольової ідентифікації підлітків; г) спрямованість профільного навчання, що визначає переважання маскулінних рис у дівчат при навчанні за економічним профілем та фемінних рис у хлопців – за гуманітарним, тобто підлітки схильні діяти згідно з традиційними гендерними стереотипами.

Таким чином, на основі вище сказаного можна прийти до, що неповні сім'ї, здійснюють суттєвий вплив на формування статево-рольової ідентифікації дитини, який по своїй формі і характеру значною мірою різниться від аналогічного впливу повної сім'ї. Така ситуація обумовлена рядом чинників. Перш за все, неповні сім'ї не в стані забезпечити можливість сприймання і

адекватного розуміння суті найбільш поширених та традиційних для нашого суспільства статевих сімейних ролей, це вже з самого початку дестабілізує систему майбутніх міжособистісних взаємин. Крім того, до негативних впливів неповної сім'ї на статево-рольову ідентифікацію дітей з впевненістю можна віднести викривлені уявлення про функціональні властивості статевих ролей, які повинні реалізовуватись для адекватної як соціальної, так і індивідуальноособистісної адаптації. І останє, що нам вдалось виявити в ході нашого дослідження це те, що неповна сім'я в достатній мірі не забезпечує усвідомлення системи узгодження функціональних характеристик ролей, а відтак не дозволяє узгоджувати статево-рольові сценарії досягнення конкретної мети.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Алексеева А.В. Психологічна стать як чинник становлення особистісної ідентичності у юнацькому віці: дис. канд. психол. наук, Консультант. 2006. С-19 .
2. Бендас Т.В. Гендерная психология. СПб.: 2006 - 431 с.
3. Бжиська Ю.А. Статеве виховання як невід’ємна частина морального виховання // Рідна школа. – 2002. – Квітень. – С. 27-31.
4. Бондарчук О.І. Психологія сім’ї: Курс лекцій. – К.: МАУП, 2001. доступ: http://vestnik.osu.ru/2005_12_1/27
5. Васильченко О.М. Етносоціальні уявлення в структурі “Я-концепції” університетської молоді: Автореф. дис. канд. психол. наук: 19.00.05/ Київський нац. ун-т. ім. Т.Г. Шевченка. - К., 2003. - 21 с.
6. Власюк Д., Кузьміна К. Гендерні установки щодо протилежної статі в юнацькому віці: когнітивний аспект // Гендерні аспекти в методологіях гуманітарних наук: матеріали всеукраїнської науково-практичної конференції, м. Луцьк, 9-10 грудня 2004 р. – ВАТ „Волинська обласна друкарня”.
7. Говорун Т.В., Шарган О.М. Батькам про статеве виховання дітей. К.: Міськ. Центр сексології, 1990. С. 77-78.
8. Городнова Н.М. Соціально-психологічні чинники становлення статево-рольової ідентифікації підлітків: Автореф. дис... канд. психол. наук: 19.00.07/ Київський міський пед. ун-т. ім. Б.Д. Грінченка. Київ, 2006.
9. Горностаєв П.П. Гендерна соціалізація та становлення гендерної ідентичності // Основи теорії тендеру: Навч. посібник. К.: ”К.І.С.”, 2004. – С. 132-157;
10. Грабовська. Ніжин: Вид. НДУ ім. М. Гоголя, ДС Міланік, 2007. 204 с.
11. Докторович М.О. Неповна сім’я як причина девіантної поведінки підлітків / М.О. Докторович // Стратегія соціально–психологічного та медико–

біологічного забезпечення життєдіяльності людини : матеріали всеукраїнської науково–практичної конференції. Миколаїв, 2005. С. 188–193

12. Діденко С.В. Психологія сексуальності та сексуальних стосунків. 2003. 312 с.

13. Ерофеева Н.Ю. Гендерная педагогика: [учебн. пособ.] // Н.Ю. Ерофеева. – Ижевск, 2010. – 312 с.

14. Эрикссон Э. Идентичность : юность и кризис / Э. Эрикссон. – М. : Прогресс, 1996. – 341 с.

15. Захарова М.С. Специфіка статево-рольової соціалізації дітей з неповної сім'ї як психологічна проблема // Зб. наук. праць: Філософія,соціологія, психологія; Івано-Франківськ: Вид-во „Плай” Прикарпатського університету, Вип. 7.-4.1. С.106-113.

16. Зубова Л. В., Поликарпова Е. К. Психологический анализ гендерных различий полоролевой идентификации дошкольников из полных и неполных семей // Вестник ОГУ. 2005. № 12. Приложение. С. 156–161.

17. Ильин Е. П. Мужчины и женщины в семье // Пол и гендер / Е. П. Ильин. СПб. : Питер, 2010. С. 356-417

18. Іванцова А. К. «Про роботу з проблемними сім'ями» / А.К. Іванцова //Виховання школяра. – 2013

19. Кікінежді О.М. Гендерна ідентичність в онтогенезі особистості : монографія / О.М. Кікінежді. – Тернопіль : Навчальна книга – Богдан, 2011. – 400 С.

20. Качанов, Н.А. Шматко // Социальная идентификация личности. – М. : И С РАН, 1993. С. 47–68

21. Кравець В.П. Гендерна педагогіка: [навч. посіб.] // В.П. Кравець. – Тернопіль: Джура, 2003. – 416 с.

22. Кулагина Н.Ю, Коллюцкий В.Н. Возрастная психология: Полный жизненный цикл развития человека: Учебное пособие для студентов вузов. – М.: Юрайт, 2001. – 464с.

23. Кун М. Эмпирическое исследование установок личности на

24. Лебедева Н. М, Стефаненко Т. Г., Лунева О. В. Межкультурный диалог в школе. Кн. 2. Программа тренинга. – М.: РУДН, 2004. – 300 С.
25. Луцьк: Волинська мистецька агенція «Терен», 2018. 76 С.
26. Макпартлэнд. Кун, Т. //Современная зарубежная социальная психология: тексты / Под ред. Г.М. Андреевой, И.Н. Богомоловой. – М. : Изд-во МГУ. 1984. – С. 180–187.
27. М.Г.Ярошевского. – 2-е изд., испр и доп. – М.: Политиздат, 1990. – 496 с.
28. Мороз Л.І. Вплив батьків на формування ціннісних орієнтацій у сфері міжстатевих взаємин. // Вихователю про психологію та педагогіку сексуального розвитку дитини. Науково-методичний збірник // За ред. Т.В. Говорун, - К.: Ін-т змісту та методів навчання, 1996.-168 С.
29. Москалець В.П., Юрченко І.В. Соціальна і психологічна підтримка функціонально неповних сімей // Збірник матеріалів міжнародної науково-практичної конференції – Мурманск: МГТУ. 2009. С 73-78.
30. Орбан-Лембрик Л.Е. Соціальна психологія: Посібник. К.:Академвидав, 2003.-448с
31. Полевая // Вопросы психологии. – 2011. – №1. С. 19–26.
32. Петровский В.А. Отчуждение как феномен детско–родительских отношений / В.А. Петровский, М.В. Полевая // Вопросы психологии. – 2011. – №1. С. 19–26.
33. Петровский В.А. Отчуждение как феномен детско–родительских отношений / В.А. Петровский, М.В. Психология. Словарь / Под общ. ред. А.В.Петровского,
34. Попова С. П. Психосоматические особенности детей и подростков 7–13 лет, проживающих в условиях сочетанного воздействия отцовской депривации и химического загрязнения окружающей среды : автореф. дис. на соискание учен. степени канд. биол. наук : спец. 19.00.02 «Психофизиология» / С. П. Попова. – Ставрополь, 2011. 24 с.

35. Репина Т.А. Анализ теорий полоролевой социализации в современной западной психологии / Т.А. Репина // Вопросы психологии. – 2007. – №4. С.47–52.
36. Рудинеско Е. Роздладнана сім'я / Пер. з фр. – К.: Ніка-Центр, 2004. – 232 С. (Серія „Зміна парадигми” Вип.6).
37. Савчин М.В. Вікова психологія / Л.В. Василенко. – К. : Академвидав, 2006. – 360 с.
38. Санфорд Дж. А. (2009) Невидимые Партнеры: Влияние внутренней маскулинности и феминности на межличностные отношения. М.: Независимая фирма «Класс», 2009.
39. Столин В.В. Опросник самоотношения / Столин В.В., Пантилеев С.Р. // Практикум по психодиагностике : психодиагност. матер. – М., 1988. – С. 123–130.
40. Стельмах Б., Ярош О. Гендерна чутливість українських медіа. Порадник. Волинська мистецька агенція «Терен», 2018.- 67 с.
41. Стребкова Ю. Патріархат та інформаційне суспільство: перетин політологом. Пошуки гендерної паритетності: український контекст. Монографія. / Упоряд. І.
42. Фигдор Г. Беды развода и пути их преодоления. В помощь родителям и консультантам по вопросам воспитания / Пер. Дианы Видра. – М.: Московский психолого-социальный институт, 2007. С. 327
43. Фрейд, К. Абрахам, К. Г. Юнг и др «Психология детской сексуальности». 1997. 223 С.
44. Фридман Л.М., Кулагина И.Ю. Психологический справочник учителя. – М.: Просвещение, 1991. – 287с.
45. Фролова О.Г. Половое воспитание девочек. – М.: Медицина, 1982. – 56с.
46. Хиклинг М. Как беседовать с ребенком о сексе / Пар. с англ.СП б.:Питер Ком, 1998. – 208с.

47. Хрипкова А.Г., Колесов Д.В. В семье сын и дочь: Кн. для учителя. – М.: Просвещение, 1985. – 240с.
48. Цешнатій О.Б. Стаття в гендерній психології / О.Б. Цешнатій // Міжнародна науково-практична конференція «Гене́за буття особистості» (19-20 грудня 2011 року). – Київ. : ДП «Інформаційно-аналітичне агентство», 2011. Том I. С.358
49. Чіп Р. С. Дослідження особистісної ідентичності сучасних підлітків в рамках гендерного підходу // Рівність, лідерство, спілкування в європейських прагненнях української молоді: гендерний дискурс / за заг. ред. проф. В. П. Кравця : збірник матеріалів Всеукраїнської науково-практичної конференції «Рівність, лідерство, спілкування в європейських прагненнях української молоді: гендерний дискурс»
50. Чіп Р. С. Психологічні аспекти дослідження проблеми особистісної ідентичності // Current issues and problems of social sciences : conference Proceedings «Actual questions and problems of development of social sciences» (Kielce, 28–30 June 2016 r.). Kielce, 2016. P. 152–156.
51. Чіп Р. С. Психологічні засоби конструювання особистісної ідентичності у підлітковому віці // Психологічний часопис : зб. наук. пр. [електронне наукове фахове видання] / за ред. С. Д. Максименка. № 1 (3). Вип. 3. Київ, 2016. С. 114–125.
52. Шашина Е.Б. История женщин в США в 20 веке //Общественные науки и современность. – 2000. №4. С.144-149
53. Штылева Л.В. Фактор пола в образовании: гендерный подход и анализ / Л.В. Штылева. – М. : ПЕРСЭ, 2008. – 316 с.
54. О.В. Щотка « Гендерна психологія: навч. Посіб». . – Ніжин: Видавець ПП Лисенко М.М., 2019

ДОДАТОК А

Методика "Двадцять тверджень", або "Хто я?" М. Куна і Т. Макпартленда

Призначення. Тест М. Куна і Т. Макпартленда був створений для вивчення установок індивіда на себе і широко використовується для виявлення змістовних характеристик ідентичності: перш за все когнітивних, а також ціннісно-мотиваційних, афективних, поведінкових.

Загальні відомості. Методика М. Куна і Т. Макпартленда в літературі має кілька різні позначення: "тест установок особистості на себе" або "тест 20 висловлювань", "тест двадцяти тверджень на самоствавлення", тест "20 відповідей", опитувальник "Хто я?" і т.д.

Являє собою вільні самоопису з наступним контент-аналітичної обробкою, тобто відноситься до методів пестапдартізовапних самозвітів, що мають свої плюси (можливість аналізувати самоопис і самоотношение, виражене мовою самого суб'єкта) і мінуси (трудність самоопису, неоднозначність інтерпретації).

Незважаючи на наявні недоліки і уявну простоту, тест двадцяти тверджень є одним з найпопулярніших і затребуваних методів дослідження різних аспектів і видів ідентичності. Так, за допомогою даної методики досліджуються статева, гендерна, вікова, етнічна (національна), сімейна, професійна, особистісна та інші самоідентичності. Доступність процедури тесту робить можливим його застосування не тільки в дослідницьких, але в психотерапевтичних, корекційних цілях. Різні модифікації методики використовуються в практиці консультування і роботи тренінгових, психотерапевтичних груп.

Ми представляємо класичний варіант тесту, а також його модифікації, розроблені різними авторами під різні цілі і завдання.

Класичний варіант тесту

Теоретична основа. Тест розроблений в рамках "Айовського школи" символічного інтеракціонізму.

Процедура обстеження. Тест являє собою просту процедуру роботи з випробуванним, яким пропонується 20 разів відповісти в письмовій формі на запитання "Хто я?" На виконання тесту дається 12 хв. Обробка відповідей за методикою "Хто я?" включає в себе кількісний і якісний аналіз отриманих даних.

Устаткування, стомлений матеріал. Аркуш паперу, що містить інструкцію.

Інструкція: "Нижче на сторінці ви бачите 20 пронумерованих порожніх лінійок. Будьте ласкаві, напишіть на кожній з них відповідь на просте запитання" Хто я? "Напишіть просто 20 різних відповідей на це питання. Відповідайте так, як ніби ви відповідаєте самому собі, а не комусь іншому. Розташовуйте відповіді в тому порядку, в якому вони приходять вам в голову. чи не дбайте про їх логічності або важливості. Пишіть швидко, оскільки ваш час обмежений ".

Обробка результатів. Обробка відповідей здійснюється методом контент-аналізу. Всі відповіді тесту відносяться до однієї з двох категорій: об'єктивне або суб'єктивне згадка. Об'єктивними згадками вважаються ті характеристики, які пов'язані з віднесенням себе до конвенціональних групам або класам, чий кордони і умови членства знають всі. Характеристики себе, пов'язані з групами, класами, рисами, станами або будь-якими іншими моментами, які для їх з'ясування вимагають вказівки самого респондента, або для цього необхідно співвіднесення його з іншими людьми, відносяться до суб'єктивних згадками. Прикладами першої категорії є такі самохарактеристики, як "студент", "дівчина", "чоловік", "християнин", "уродженець міста", "дочка", "старший дитина", "вивчає рекламу", тобто твердження, що відносяться до об'єктивно визначеним статусам і класам. Прикладами суб'єктивних категорій є такі, як "щасливий", "втомлений", "дуже хороший студент", "занадто товстий", "хороша дружина", "цікава".

При аналізі все об'єктивні висловлювання відносяться до однієї групи, в той час як всі «не-відповіді» (тобто залишилися незаповненими рядки списку) і суб'єктивні твердження потрапляють в іншу групу.

Індивідуальним "локусним балом" називається кількість об'єктивних характеристик, зазначених даними респондентом при роботі з тестом "двадцяти висловлювань".

Вихідні положення інтерпретації. В основі створення тесту лежить припущення, згідно з яким людську поведінку організована і направлена наявними в індивіда установками на самого себе.

Автори тесту виходять з того, що питання "Хто я?" є питанням, яке логічно пов'язаний з тим, з чим себе ідентифікує індивід, тобто з соціальним статусом і тими рисами, які, але його думку, зв'язуються з цим. "Прохання повідомляти подібні характеристики так," як ніби він відповідає лише самому собі", спрямована на виявлення його загальних установок на самого себе, а не окремих специфічних установок, які можуть штучно зв'язуватися з тестовою ситуацією або виникнути під впливом експериментатора. Вимога тесту дати двадцять висловлювань, пов'язаних з поданням про власну ідентичність, виходить з визнання дослідниками складної і багатоаспектної природи індивідуальних статусів, а також з їх інтересу до питання про те, чи пов'язаний порядок відповідей зі статусом індивіда в суспільстві, і до проблеми дослідження діапазону установок особистості на себе".

Дослідники вважають, що даються формулювання операціонально визначають "особистісне Я" тестованих як певної інтеріоризації індивідуальної позиції в соціальній системі, а порядок відповідей є відображенням моделі "Я-концепції". Такий теоретичний підхід дає підстави припускати, що відмінності в ідентифікації "особистісного Я" еквівалентні відмінностей в тому, як індивіди в суспільстві пов'язують свою долю з низкою можливих референтних груп.

На думку авторів, дані, отримані за допомогою тесту "20 висловлювань" повністю підтверджують, що люди організовують і спрямовують свою поведінку відповідно до їх суб'єктивно визначеними ідентифікаціями, тому для

передбачення поведінки індивіда необхідно знати його суб'єктивне визначення своєї ідентичності.

Модифікація методики "Хто я?" Т. В. Румянцевої.

Призначення. Дана модифікація виконання і обробки тесту розроблена автором для роботи психолога-консультанта з клієнтом в процесі консультування і передбачає його активну участь ^[8].

Інструкція: "Протягом 12 хв вам необхідно дати якомога більше відповідей на одне питання, що відноситься до вас самих:" Хто я? ". Ви можете відповідати так, як вам хочеться, фіксувати всі відповіді, які приходять до вас в голову, оскільки в цьому завданні немає правильних або неправильних відповідей. Також важливо помічати, які емоційні реакції виникають у вас в ході виконання даного завдання, наскільки важко чи легко вам було відповідати на це питання ".

Коли клієнт закінчує відповідати, його просять зробити перший етап обробки результатів - кількісний: "Пронумеруйте всі зроблені вами окремі відповіді-характеристики. Причому окремої вважається та характеристика, яка далі вже вами не може поділитися. Збоку від кожної відповіді поставте його порядковий номер. Тепер кожну свою окрему характеристику оцініть по чотиризначною системою:

- "+" - знак "плюс" ставиться, коли в цілому вам особисто дана характеристика подобається;
- - знак "мінус" ставиться, коли в цілому вам особисто дана характеристика не подобається;
- "±" - знак "плюс мінус одночасно" ставиться, коли дана характеристика вам і подобається, і не подобається одночасно;
- "?" - Знак "питання" ставиться, коли ви не знаєте на даний момент часу, як ви точно до неї ставитеся, у вас немає поки певної оцінки розглянутого відповіді.

Знак своєї оцінки необхідно ставити прямо над самою характеристикою. У вас можуть бути оцінки як усіх видів знаків, так і тільки одного знака, або

двох-трьох. Після того, як вами будуть оцінені всі характеристики, підведіть підсумок: скільки всього вийшло відповідей, а також, скільки відповідей кожного знака ".

Вихідні положення і інтерпретації.

- 1. Поняття ідентичності відноситься до області самосвідомості особистості і складається з узагальнення реакцій самої людини на думку про нього навколишніх людей. Особливу роль при цьому відіграють первинні групи (сім'я, друзі, сусіди і т.д.), які безпосередньо впливають на формування уявлення про себе і своє місце серед інших людей.

- 2. Ідентичність з'являється в результаті взаємодії з іншими людьми, засвоєння суспільних норм, цінностей, способів діяльності, тобто являє собою своєрідне відображення узагальнених взаємодій (інтерацій), що мають місце в ході особистісного, неформального, безпосереднього спілкування.

- 3. Згідно з Дж. Миду, є два основних логічно пов'язаних типу (рівня) ідентичності - несвідома і усвідомлювана, які демонструють перехід від неусвідомлено прийнятих людиною норм, ролей і звичок іншого до осмисленого відношенню до себе і своєї поведінки. Так, наявність усвідомлюваної ідентичності у людини говорить про наявну у нього особистісної свободи (відносної), можливості думати про мету і тактику своєї поведінки.

- 4. Перехід від неусвідомлюваної до усвідомлюваної ідентичності можливий тільки при наявності рефлексії. Людина усвідомлює свою ідентичність, розмірковуючи про себе за допомогою придбаного в соціальній взаємодії мови (за допомогою категорій, вироблених в мові).

- 5. Ідентичність виконує ряд функцій - орієнтаційну, структурну, цільову, екзистенційну. Вона функціонально надає цілісність, безперервність і визначеність особистості, забезпечує схожість з одними

людьми і категоріями і відмінності від інших, лежить в основі регуляції поведінки у відповідних умовах.

- 6. Ідентичність забезпечує одночасно процеси диференціації та інтеграції "Я". Диференціація проявляється в визначеності кордонів, цілісності і незалежності "Я". Інтеграція "Я" проявляється в суб'єктивному об'єднанні себе з іншими людьми, що здійснюється на основі порівняння і оцінювання інших.

- 7. Ідентичність є складним особистісним утворенням, що має багаторівневу структуру, включає в себе різні види, компоненти та показники ідентичності. Шкала аналізу ідентифікаційних характеристик може бути представлена у вигляді семи узагальнених компонентів ідентичності: "соціальне Я", "комунікативне Я", "фізичне Я", "матеріальне Я", "діяльне Я", "рефлексивне Я", "перспективне Я". В якості самостійних компонентів виступають проблемна і ситуативна ідентичності.

- 8. Структура ідентичності внутрішньо суперечлива, вона відображає, з одного боку, прагнення людини до унікальності, з іншого - бажання бути зрозумілим і прийнятим значущим соціальним оточенням.

- 9. Дослідник (консультант) має справу не з самою пережитою особистістю ідентичністю, а з презентацією або пред'явленням ідентичності, яка залежить від соціального контексту самоідентифікації.

- 10. Люди організовують і спрямовують свою поведінку відповідно до їх суб'єктивними уявленнями про себе, вираженими в ідентичності.

ДОДАТОК Б

Тест „Намалюй людину” (Draw-a-person test, dap) пропонується для дослідження статево-рольової ідентифікації дітей. Методика „Намалюй людину” не є спеціально розробленою для діагностики статево-рольової ідентифікації, проте, в ній є окремі елементи діагностики статевої ідентифікації особистості. При інтерпретації даної методики враховуються зауваження авторів, що вже працювали з нею, – К.Маховер, Л.Бурлачук, Ю.С.Савенко. методика „Намалюй людину” дозволяє діагностувати у в першу чергу неусвідомлювану статево-рольову ідентифікацію дітей. Оскільки статево-рольова ідентифікація складається на основі статево-рольових уявлень (як усвідомлюваних, так і неусвідомлюваних), то фемінна, маскулінна, андрогінна орієнтація свідчить про відповідні змістовні характеристики даних уявлень, тобто, їх фемінну, маскулінну, андрогінну спрямованість.

Інструкція.

Методика „Намалюй людину” проводиться в три етапи. Спершу просимо дитину зазначити свою стать та свій вік, та їй пропонуємо намалювати людину: „Намалюй, будь-ласка, людину. Малювати потрібно старанно, охайно, не поспішаючи”. При цьому експериментатор не вказує статі людини, яку потрібно намалювати. На другому етапі пропонуємо намалювати людину протилежної статі, тобто, якщо дитина намалювала людину чоловічої статі, то пропонуємо намалювати людину жіночої статі, і навпаки. На третьому етапі пропонуємо намалювати себе. Інструкції щодо старанності і не поспішності мають бути присутні на всіх трьох етапах дослідження.

Час виконання дитиною кожного завдання експериментатором не обмежується (але не більше 25 хв.). для проведення дослідження необхідно мати набір кольорових олівців (мінімум 6 кольорів), аркуш паперу (формату А-4) для кожного етапу експерименту, гумку для витирання.

Додаткову інформацію може дати бесіда з дитиною за змістом малюнка, яка проводиться після завершення кожного етапу. В процесі виконання дитиною малюнка бажано, якщо є можливість, фіксувати в протоколі витирання і перемальовування, великі паузи (більше 30 сек.), емоційні реакції і спонтанні 33 коментарі. Для діагностики може проводитись і групове обстеження, проте, якщо є необхідність, проводиться обстеження окремо кожної дитини. Інтерпретація.

На основі аналізу критеріїв інтерпретації дитячих малюнків, а також на основі досвіду вивчення статево-рольової ідентифікації дітей молодшого шкільного віку, розроблені найбільш значимі і інформативні параметри оцінки дитячих малюнків. Характеристика критеріїв інтерпретації дитячих малюнків.

1. Хто зображений на першому малюнку (хлопчик чи дівчинка, дядя чи тьотя). Інформативним в дитячих малюнках є те, людину якої статі намалювала дитина. Припускається, що ознака не адекватної статево-рольової ідентифікації буде підтверджуватись, якщо дитина намалює людину протилежної статі. При адекватній статево-рольовій ідентифікації, позитивному ставленні до себе як до представника певної статі діти будуть малювати особу своєї статі.

2. Кількість використаних кольорів на малюнках кожного етапу дослідження. Як правило, позитивне емоційне ставлення до представників своєї статі, до себе супроводжується більшою концентрацією уваги при їх зображенні, що в результаті позначається на використанні більшої кількості кольорів, наданні переваги яскравим барвам. Таким чином, ознака неадекватної статево-рольової ідентифікації буде підтверджуватись, якщо дитина буде надавати перевагу у виборі кількості кольорів, їх яскравості при малюванні осіб протилежної статі.

3. Кількість зображених деталей тіла. Все, що сказане про кількість використаних кольорів, в повній мірі стосується і кількості зображених деталей тіла кожного малюнка. Основні деталі тіла які відображають діти в малюнках, такі: голова, тулуб, руки, ноги, пальці на руках, ступні (або взуття), шия, волосся на голові, рот, ніс, очі, брови, вуха.

4. Декоративні деталі одягу, прикраси.

5. Абсолютна величина фігур на всіх малюнках. Як правило, діти з адекватною статево-рольовою ідентифікацією, позитивним ставленням до своєї статевої належності, малюють себе і осіб своєї статі значно більшими, ніж представників протилежної статі.

6. Місце розташування фігури на аркуші паперу. Якщо дитина малює себе чи особу своєї статі дуже зміщеною на аркуші, тоді як при зображенні представників протилежної статі таке зміщення не спостерігається, то це може вказувати на конфлікт у сфері статево-рольової ідентифікації.

7. Окремі деталі зображуваної фігури також вказують на певну оцінку дитиною представників своєї і протилежної статі. Так, значно більша голова у осіб певної статі свідчить про те, що дитина приписує їх представникам більший інтелект і соціальний авторитет. Великі руки, пальці вказують на приписування дитиною особам даної статі більшої соціальної активності. Великі руки і пальці можуть вказувати на агресивність даних осіб, тому психологу необхідно з'ясувати це в запитаннях до дитини після завершення малюнка кожного етапу. Позитивна концентрація уваги дівчатками на зображенні деталей обличчя свідчить про статево-рольову ідентифікацію з особами жіночої статі. В малюнках хлопчиків цей момент може бути пов'язаний із стурбованістю своєю фізичною привабливістю, формуванням стереотипів фемінінної поведінки.

8. Витирання і перемальовування деталей малюнка може бути пов'язане як з негативним ставленням до об'єкта, так і з позитивним. Вирішальне значення тут має кінцевий результат. Якщо витирання і перемальовування не призвело до помітно кращої графічної презентації об'єкта – можна зробити припущення про конфліктне ставлення до зображуваного об'єкта.

9. Додаткові предмети на малюнку, фон. Діти з адекватною статево-рольовою ідентифікацією при зображенні себе і осіб своєї з ним статі будуть намагатися прикрасити об'єкт додатковими предметами: трава, дерева, сонце, квіти, іграшки.

10. Ставлення до об'єкта малювання проявляється в прийнятті дитиною завдання. Інколи дитина відмовляється малювати хлопчика (дівчинку), мотивуючи це тим, що ніби: „Я не вмію малювати хлопчиків (дівчаток)”. Інформативним є те, особу якої статі відмовляється малювати дитина. 11. Час виконання завдань кожного етапу також може дати певну інформацію. При позитивному ставленні до об'єкта зображення дитина приділяє більше часу на його малювання і, навпаки негативне ставлення до предмета малювання проявляється в поспішності виконання завдання.

12. Бесіда з дитиною за змістом малюнка проводиться після завершення кожного етапу дослідження. В змісті кожного малюнка можуть проявлятися певні неусвідомлювані, витіснені мотиви, особливості внутрішніх переживань. За допомогою бесіди, експериментатор може отримати додатково інформацію про специфіку статево-рольової ідентифікації, ставлення до представників тієї чи іншої статі, до себе, як статево визначеної особистості.